Macht en *onderdanigheid*

Javaanse contractarbeiders en Surinaamse machtsstructuren, 1890 - 1933

Gerhard de Kok

macht en onderdanigheid

Javaanse contractarbeiders en Surinaamse machtsstructuren, 1890 - 1933

Bachelorscriptie
T.a.v. dr. P.J.J. Meel
Universiteit Leiden

November 2008

Gerhard de Kok

Omslag: Javaanse contractarbeiders gefotografeerd vlak voor hun vertrek naar Suriname.
Bron: Nationaal Archief Den Haag, Historische Database Suriname.

Inhoudsopgave

INHOUDSOPGAVE.....5

VOORWOORD.....7

INLEIDING.....9

1. "DES WERVERS ZOET GEFLUIT".....13

2. "DE STRIJD TUSSCHEN WERKGEVER EN WERKNEMER": DE WERKGEVER.....27

3. "DE STRIJD TUSSCHEN WERKGEVER EN WERKNEMER": DE WERKNEMER.....49

4. "DEN WEG DER BESCHAVING".....67

CONCLUSIE.....77

BRONNEN.....79

BIJLAGE I: HET VERHAAL VAN EEN AANGEWORVEN CONTRACTANT.....83

BIJLAGE II: MODELCONTRACT.....87

BIJLAGE III: ENKELE STATISTIEKEN.....91

Voorwoord

Eerst doe je het onderzoek, daarna schrijf je de resultaten op. Dat de werkelijkheid meestal weerbarstiger is dan deze eenvoudige formule doet vermoeden is alleen proefondervindelijk te leren. Een volledig wetenschappelijk boek heb ik tot op heden nog niet geschreven, maar door deze scriptie heb ik plotseling veel meer respect voor een cliché dat ik ontelbare malen voorin boeken heb gelezen: schrijven doe je nooit alleen. Dit is dan wel geen volledig boek, maar ook bij het produceren van deze scriptie heb ik gelukkig hulp gehad. Daarom neem ik op deze plaats de vrijheid om enkele mensen en instituten hiervoor te bedanken. Allereerst wil ik mijn scriptiebegeleider Peter Meel bedanken voor het op een boeiende wijze overdragen van zijn enthousiasme voor de Surinaamse geschiedenis. Ditzelfde enthousiasme heb ik mogen proeven bij Jerome Egger van de Anton de Kom Universiteit in Paramaribo, Suriname. Ook hem wil ik hiervoor bedanken, alsmede voor het wegwijs maken in de wereld van de Surinaamse archieven. Het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden ben ik dankbaar voor het financieren van dit onderzoek in Paramaribo in het kader van het *BA Honours Seminar*. Dergelijke internationale onderzoeksprojecten zijn voor studenten een leerzame en belangrijke stap op hun weg om als historicus af te studeren. Rosemarijn Hoefte wil ik om drie redenen bedanken: niet alleen heeft ze het meest complete overzichtswerk geschreven over de Javaanse immigratie in Suriname, ook heeft ze me in persoonlijke gesprekken verder geholpen met het onderzoek. Daarnaast heeft ze een vroege versie van deze scriptie doorgenomen. Alle medewerkers van het Nationaal Archief Suriname wil ik bedanken voor hun behulpzame aanwijzingen en natuurlijk voor het toegankelijk maken van de geraadpleegde archieven. Ik hoop hen in het nieuwe gebouw van het Nationaal Archief in Paramaribo ooit weer eens te mogen begroeten. Ook dank ik op deze plaats de heren S. Sopawiro en S. Djasmin, die mij in Suriname persoonlijk te woord hebben gestaan en mij als buitenstaander veel hebben geleerd over de door hen zo geliefde Surinaams-Javaanse cultuur. Tot slot een dankwoord voor twee mede-studenten die me in Suriname vergezeld hebben, Annika Ockhorst en Christine Teunissen. Dankzij hen werd de reis naar Suriname nog aangenamer dan een reis naar Suriname sowieso al kan zijn.

Inleiding

"Docile and industrious, the Javanese as labourers, by the majority of the planters, are preferred to the British Indians, who are always ready to complain."[1]

Deze woorden zijn afkomstig van een hoge Surinaamse ambtenaar en vormen zijn antwoord op de vraag van een collega uit Trinidad of men tevreden was over Javanen als werkkrachten op de plantages. De Javanen waar hij het over heeft zijn Javaanse contractarbeiders die door de overheid naar Suriname waren gehaald om in de grote landbouw te werken. Tussen 1890 en 1932 werden voor dit doel ruim 33.000 arbeiders uit Java overgebracht. Zoals uit het citaat blijkt werden zij door veel planters beschouwd als rustige, harde werkers die weinig herrie schopten.[2] Dit beeld heeft tot vandaag stand gehouden, zeker in vergelijking met die andere grote groep contractarbeiders die naar Suriname kwamen: de Brits-Indiërs. Waar de laatste groep veel mondiger leek te zijn, komen de Javanen in de literatuur naar voren als bescheiden, minder klagerig en meer onderdanig. Toch leefde ook bij de Javanen veel onvrede over hun loon en hun werkomstandigheden. Gedreven door deze onvrede en door heimwee naar hun vaderland kwamen ook Javaanse contractarbeiders regelmatig in verzet. Het was echter niet alleen verzet wat de klok sloeg; andere contractarbeiders probeerden juist het beste te maken van hun tijd op de plantages door mee te werken met hun werkgevers.

In het onderliggende onderzoek wordt geprobeerd de reacties van Javaanse contractarbeiders op hun leefomstandigheden in Suriname te omschrijven. Daarbij komen een paar punten aan de orde. Allereerst wordt gekeken naar het stelsel van contractarbeid zelf en naar de migratie vanuit Nederlands Oost-Indië naar Suriname. Het is van belang de omstandigheden van de migratie, alsmede de motieven die de contractarbeiders hadden om te migreren, in kaart te brengen. Deze factoren zullen hun invloed hebben gehad op de manier waarop de contractanten in Suriname reageerden op hun omstandigheden. Het ligt voor de hand dat mensen die tegen hun wil in zijn gemigreerd, of mensen die misleid waren bij de voorlichting over Suriname anders reageerden dan mensen die wisten waar ze aan begonnen waren. Vervolgens komt in hoofdstuk twee het institutionele kader van de contractarbeid in Suriname aan bod. Dit kader bepaalde voor een groot gedeelte op welke wijzen Javaanse contractarbeiders konden reageren op hun situatie. Het was ontworpen door koloniale bestuurders en planters die er direct belang bij hadden dat de contractarbeiders zo rustig mogelijk hun werk zouden doen. Desondanks hadden de planters geen absolute macht over hun arbeiders. In hoofdstuk drie wordt getracht de verschillende reacties, zowel

1 Nationaal Archief Paramaribo (NAP), Archief van de Agent-Generaal voor de Immigratie, 1853-1946, 1.03.00, inv. nr. 46, concept beantwoording van een vragenlijst van de collector of customs in Trinidad, door de agent-generaal, 1905.

2 Met planters worden plantage-eigenaren bedoeld.

legaal als illegaal, die de zware leefomstandigheden op de plantages onder Javaanse contractarbeiders uitlokten, systematisch te beschrijven. Tenslotte wordt in het laatste hoofdstuk een korte blik geworpen op het beleid van de koloniale overheid met betrekking tot Javanen die na hun tijd als contractarbeider in Suriname bleven wonen als kolonist en de reacties die dit beleid opriep onder de Javanen.

Natuurlijk moet op deze plaats worden opgemerkt dat de reacties van de Javanen op hun nieuwe omstandigheden verschillend waren van persoon tot persoon. Sommige contractarbeiders zullen apathisch hebben gereageerd, anderen heftig. In dit onderzoek zullen de Javanen echter als een groep worden behandeld, ondanks de tekortkomingen die een dergelijke aanpak heeft. Als beginpunt voor het onderzoek geldt 1890, het jaar waarin de eerste Javaanse contractanten naar Suriname kwamen. Het onderzoek loopt tot 1933, het jaar waarin een duidelijke scheidslijn waar te nemen is in de politiek die de overheid voerde ten opzichte van de Javanen. Het is onmogelijk om in een onderzoek van deze grootte alle ontwikkelingen die zich in die 43 jaar met betrekking tot Javaanse arbeiders hebben afgespeeld te beschrijven. Toch heb ik gemeend deze lange tijdsspanne te kunnen rechtvaardigen, doordat ik op zoek ben naar algemene uitspraken over de reacties van Javaanse contractarbeiders en naar een classificering van deze reacties.

Er is echter nog een andere reden die deze lange periode rechtvaardigt. In dit onderzoek wordt niet alleen gekeken naar reacties van Javaanse contractarbeiders, maar ook naar hun leefomstandigheden en de randvoorwaarden waarbinnen zij hun werk moesten verrichten. Juist op dit punt is over het stelsel van contractarbeid de afgelopen decennia heftig gedebatteerd. Men zou kunnen stellen dat het debat in 1974 echt losbarstte, toen Hugh Tinker een boek publiceerde waarin hij onomwonden stelde dat de emigratie van contractarbeiders uit Brits-Indië feitelijk neerkwam op een nieuwe vorm van de eerdere trans-Atlantische slavernij.[3] De leefomstandigheden van de contractarbeiders op plantages zouden dermate slecht zijn geweest, dat de contractanten eigenlijk een soort slaven waren. Daarnaast zou de vrijwillige werving een farce zijn geweest: veel potentiële contractarbeiders zouden simpelweg zijn ontvoerd of ernstig misleid bij de werving. Op deze wat extreme voorstelling van zaken door Tinker is veel kritiek geleverd. David Northrup wijst erop dat de contractarbeid na aanvankelijke misstanden in de begintijd, later veel beter gereguleerd werd. Hij stelt dat de migratiestromen die door het stelsel van contractarbeid op gang kwamen beter te vergelijken zijn met de vrije migratie van miljoenen Europese arbeidsmigranten in de negentiende eeuw dan met de gedwongen migratie van Afrikaanse slaven. Hoewel vrijwel geen Europeaan het in zijn hoofd haalde om naar een tropisch gebied te migreren, hadden deze migratiestromen volgens hem opvallende gelijkenissen. Zo was de migratie in principe vrijwillig, zorgden beide migratiestromen voor permanente vestigingen en leken de omstandigheden waaronder de bootreizen

3 Hugh Tinker, *A new system of slavery* (Londen 1974).

werden ondernomen sterk op elkaar.[4] Piet Emmer is ook gematigd positief over de contractarbeid. Volgens hem voorzag het systeem zowel in de behoeften van de planters in de koloniën als in de behoeften van de Indiase en Javaanse bevolking. De afschaffing van de contractarbeid zou dan ook puur gebeurd zijn om politieke redenen.[5]

Eenzelfde debat is ook gevoerd met betrekking tot de specifieke situatie van contractarbeiders in Suriname. Thomas Waller, een voormalige plantage-eigenaar, schreef in zijn in 1966 verschenen memoires over de situatie van Brits-Indische contractarbeiders in Suriname, dat gezien de armzalige omstandigheden in Brits-Indië, "[...] er bij vergelijking van overdrijving weinig sprake [is] wanneer gezegd wordt dat de nieuwkomers hier beland waren in Gods own country. Hiermede is afdoende weerlegd het smalend gepraat over verkapte slavernij."[6] Zijn betoog heeft op velen geen indruk gemaakt. De titel die Oedayrajsingh Varma aan zijn boek over Brits-Indische contractarbeid in Suriname gaf laat over zijn visie weinig te raden: *De slavernij van Hindustanen in Suriname*.[7] In een marxistisch betoog stelt ook Sandew Hira dat Javaanse en Brits-Indische contractanten stelselmatig werden uitgebuit.[8] Daartegenover staat wederom Piet Emmer, die meent dat de contractarbeiders wat betreft leefomstandigheden een juiste keuze hadden gemaakt door te emigreren.[9] Ook hier vinden we dus weer de twee tegenovergestelde posities: contractarbeid als zegen of als vloek.

Om een duidelijke positie in de discussie te kunnen innemen, is het van groot belang om te weten hoe de ervaringen van de meeste contractarbeiders nu feitelijk waren. Parallel aan het onderzoek naar de reacties van Javaanse contractarbeiders in Suriname wordt in dit onderzoek gekeken naar hun leefomstandigheden en ervaringen. Hiervoor is veel gebruik gemaakt van archiefmateriaal dat nog maar onlangs is ontsloten, waardoor dit onderzoek nieuw licht kan werpen op het hiervoor beschreven debat over de contractarbeid. De theorie over de contractarbeid is bekend, dit onderzoek houdt zich veel meer bezig met details waaraan de theorie te toetsen is.

Aan het begin van de 21ste eeuw heeft bijna 15% van de Surinamers een Javaanse achtergrond. Deze geschiedenis is een klein gedeelte van het verhaal van hun voorouders. Het aanpassingsvermogen en het vroegere verzet van de Javaanse contractarbeiders hebben nog steeds invloed op de Javaanse gemeenschap van vandaag. Natuurlijk is de Javaanse cultuur in Suriname veranderd, maar ze is niet verarmd. Integendeel, de Surinaams-Javaanse cultuur is een verrijking

4 *David Northrup, Indentured labor in the age of imperialism, 1831-1922 (Cambridge 1995)*, 7-8.
5 Piet Emmer, "A new system of slavery?' Een vergelijking tussen het vervoer van slaven en contractarbeiders in de negentiende eeuw', in: Leidschrift, jaargang 22, nummer 1, 2007.
6 Thomas Waller, *Surinaamse herinneringen van boer Thomas*, geciteerd in: Leo Dalhuisen, Maurits Hassankhan, Frans Steegh (red.), *Geschiedenis van Suriname* (Zutphen 2007), 116.
7 F.H.R. Oedayrajsingh Varma, *De slavernij van Hindustanen in Suriname : een kultureel-antropologische en sociaal-geografische benadering van onze verzwegen historie* (Paramaribo 1993).
8 Sandew Hira, *Van Priary tot en met De Kom* (Rotterdam 1982), 192-196.
9 Dalhuisen, Hassankhan, Steegh (red.), *Geschiedenis van Suriname*, 117.

voor Suriname. De mensheid heeft de afgelopen eeuwen echter niet afgeleerd om te denken in stereotypen. Stereotype denkbeelden over Javaanse contractarbeiders worden vandaag de dag vaak nog net zo vaak op Surinaamse Javanen toegepast als honderd jaar geleden.[10] Het is dan ook interessant om na te gaan waar deze stereotypen precies vandaan komen.

10 Dit geldt vooral voor twee stereotypen die verderop in het eerder aangehaalde antwoord aan de ambtenaar uit Trinidad voorkomen: hun vermeende zorgeloosheid en geringe belangstelling voor economische vooruitgang.

1. "Des wervers zoet gefluit"

> De algemeene indruk, dien ik kreeg van den toestand der emigranten, was alles behalve gunstig. De meesten waren lichamelijk geknakt en zullen misschien vele jaren niet meer in staat zijn tot werken. Volgens hunne bewering hadden zij vreeselijk te lijden gehad van ziekten en gebrek, terwijl van hen veel en zware arbeid werd gevorderd. Bovendien brachten zij niet veel rijkdom thuis en klaagden er over, dat zij niets bezaten om van te bestaan, wanneer zij in hunne desa's teruggekeerd zouden zijn [...][1]

Met deze niet mis te verstane bewoordingen beschreef een Nederlands ambtenaar in de Oost de conditie van contractarbeiders, die na een periode van minstens vijf jaar in Suriname in 1907 terugkeerden naar hun geboorteland. Het beeld dat hij schetst is nogal somber: de terugkerende migranten waren er volgens hem bijzonder beroerd aan toe. Een jarenlang verblijf in een ver land had hen niet gebracht waar ze op hadden gehoopt: een beter leven. Ondanks de negatieve ervaringen van veel teruggekeerde contractanten bleef de stroom migranten van Java naar Suriname bestaan. Veel arbeiders die besloten om zich aan te melden voor migratie beseften waarschijnlijk niet goed in wat voor avontuur ze zich stortten. De afschaffing van de slavernij in de Nederlandse koloniën was er de aanleiding toe dat deze Javanen in Suriname welkom waren, als vervangers van de voormalige plantageslaven. Het stelsel van contractarbeid is dan ook vaak vergeleken met de slavernij.

In dit hoofdstuk zal de contractarbeid in een bredere context worden geplaatst. Allereerst wordt aandacht besteed aan de contractmigratie in het algemeen en de migratie van Javaanse contractarbeiders naar Suriname in het bijzonder. Daarna wordt stilgestaan bij de wervingspraktijken op Java en de motieven van Javanen om zich aan te melden voor migratie. Het laatste deel van het hoofdstuk handelt over de reis van Java naar Suriname, een reis die voor veel contractarbeiders hun eerste kennismaking met zeereizen zal zijn geweest. Centraal in het hele hoofdstuk staat de vraag in hoeverre de contractarbeiders vrijwillig vertrokken en onder welke omstandigheden dit gebeurde.

1.1 De contractmigratie

De meeste Europese koloniën in de tropen waren plantagekoloniën, waar op grote plantages

1 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 50, verslag van hulpcommissaris P.W. van den Broek over teruggekeerde contractarbeiders, 7 september 1907. Desa's zijn dorpen in het voormalige Nederlands Oost-Indië.

tropische landbouwproducten zoals suiker, cacao en koffie werden verbouwd voor consumptie in Europa. Plantages waren arbeidsintensieve ondernemingen, het plantagewerk was erg zwaar en daardoor niet populair onder vrije arbeiders. Het is opvallend dat er vaak een vorm van dwang te pas moest komen aan plantageproductie.[2] Ook Hugh Tinker ziet een link tussen 'sugar' en 'servitude' en haalt daarbij Eric Williams aan, die stelt dat plantagearbeiders praktisch altijd onvrije arbeiders waren.[3] Wilhelmina Kloosterboer stelt dat de vorm van onvrijwillige arbeid die feitelijk voorkomt afhankelijk is van de tijdsgeest.[4]

De afschaffing van de slavernij in de negentiende eeuw was zeker een resultaat van de tijdsgeest. Slavernij was de ultieme vorm van onvrije arbeid en voor honderden jaren hadden plantagedirecteuren vertrouwd op slavenarbeid om hun productie te realiseren. In 1834 waren de Britten de pioniers die de slavernij totaal afschaften in hun Caraïbische koloniën. Een risicovol experiment: de Caraïbische koloniën waren immers plantagekoloniën en de plantages waren volledig afhankelijk van slaven. Het waagstuk mocht echter niet mislukken. Een mislukking zou de levensvatbaarheid van de Britse koloniën in gevaar brengen en andere Europese grootmachten afschrikken om eveneens de slavernij af te schaffen.

Het directe gevolg van de afschaffing van de slavernij was voorspelbaar: een exodus van de plantages. Voormalige plantageslaven wilden, zeker in de eerste jaren, niet als vrije arbeiders terugkeren op de plantages waar ze als slaaf hadden moeten werken. Mede daarom keurden veel abolitionisten een nieuw stelsel van onvrije arbeid goed: de contractarbeid.[5] Op papier was contractarbeid een stuk minder onvrij dan slavernij en bovendien kon het de plantages en daarmee de koloniën redden van de ondergang. Het idee was om de blik te richten op Azië, waar een vrijwel ongelimiteerde hoeveelheid arbeiders beschikbaar leek, die bereid zouden zijn om voor enkele jaren op plantages te werken. In tegenstelling tot slaven zou hun tewerkstelling vrijwillig, tijdelijk en betaald zijn.

In essentie kwam het stelsel van contractarbeid op het volgende neer: een arbeider tekende een werkcontract, dat hem voor een periode van enkele jaren verbond aan een bepaalde werkgever, tegen een vooraf bepaald loon. De arbeider kreeg een gratis overtocht naar de plaats waar hij zou komen te werken. Ook kreeg hij daar gratis huisvesting en indien nodig medische verzorging. Na afloop van zijn contract kreeg hij weer een gratis terugtocht, of, in sommige gevallen, een stukje

2 Stanley L. Engerman, 'Servants to slaves to servants: contract labour and European expansion' in: P.C. Emmer (red.), *Colonialism and migration; indentured labour before and after slavery* (Dordrecht 1986), 283. Vrije plantagearbeid kwam volgens Engerman doorgaans alleen voor in gebieden met een zeer hoge bevolkingsdichtheid en/of gebieden waar raciale restricties golden.

3 Tinker, *new system of slavery*, 3.

4 Wilhelmina Kloosterboer, *Onvrije arbeid na de afschaffing van de slavernij* (Den Haag 1954), 5. De term tijdsgeest is nogal omstreden. In het vervolg bedoel ik 'de heersende normen en waarden'.

5 Northrup, *Indentured labor*, 22.

grond. Contractbreuk werd strafrechtelijk vervolgd. De arbeider die zijn contract niet na kwam kon dus zelfs in de gevangenis terecht komen.

Het is de vraag of de plantagedirecteuren ondanks de weigering van de voormalige slaven om op de plantages te werken niet toch binnen de Caraïbische regio voldoende arbeiders hadden kunnen vinden als ze beter hun best hadden gedaan, maar contractarbeid uit Azië gaf de planters een extra voordeel: over contractarbeiders viel meer controle uit te oefenen dan over vrije arbeiders, door allerlei clausules in de contracten op te laten nemen.[6] Vandaar dat de Britten na de afschaffing van de slavernij uit verschillende delen van Azië contractarbeiders hebben betrokken, zoals Brits-Indië en China. De Fransen volgden het Britse voorbeeld, nadat in 1848 in de Franse koloniën een einde was gekomen aan de slavernij.

In 1863 kwam ook in de Nederlandse koloniën een einde aan de slavernij. Per 1 juli van dat jaar, midden in de grote regentijd in Suriname, toen de suikerproductie stilstond, waren de slaven vrij. Daarbij moet worden opgemerkt dat 'vrij' een relatief begrip was; de voormalige slaven werden gedwongen om voor nog een periode van tien jaar verplicht plantagearbeid te blijven verrichten onder het Staatstoezicht, om hen zo 'op te leiden' tot vrije arbeiders en om de plantages te behoeden voor plotselinge ineenstorting. Maar ook in Suriname bereidde men zich voor op een exodus van de plantages: in 1873, precies toen het Staatstoezicht ten einde liep, kwamen de eerste contractarbeiders uit Brits-Indië aan in de kolonie, op basis van een overeenkomst tussen de Nederlandse en de Britse regering.

Om verschillende redenen begon men, naast de contractarbeiders uit Brits-Indië, ook met het aanwerven van contractarbeiders uit Nederlands Oost-Indië. Allereerst was daar het probleem dat men voor de contractmigratie uit Brits-Indië geheel afhankelijk was van de Britse overheid, die haar eigen regels voor deze migratie opstelde. Als deze regels in Britse ogen niet goed werden nageleefd kon de hele migratie worden opgeschort, hetgeen in 1876 ook tijdelijk is gebeurd.[7] Daarnaast bleven de in Suriname geïmmigreerde Brits-Indiërs Britse onderdanen en moest men in Brits-Indië om arbeiders concurreren met de Britten, Fransen en Denen, die ook contractarbeiders aanwierven voor hun plantagekoloniën.

De Nederlandse Handel Maatschappij (NHM), eigenaar van plantage *Mariënburg*, was de eerste landbouwonderneming in Suriname die met Javaanse contractarbeiders werkte. In 1890 voerde ze in eigen beheer een experiment uit om Javanen naar Suriname over te laten komen. Om de contractmigratie tussen Nederlands Oost-Indië en Suriname tot stand te brengen was de goedkeuring van de gouverneur-generaal van Nederlands Oost-Indië nodig. In principe was het bij

6 Northrup, *indentured labor*, 33.

7 Radjinder Bhagwanbali, *Contracten voor Suriname, arbeidsmigratie vanuit Brits-Indië onder het indentured-labourstelsel 1873-1916* (Den Haag 1996), 60.

ordonnantie verboden om werkvolk voor buiten Nederlands Oost-Indië op Java aan te werven.[8] Na aanvankelijke tegenwerking en inmenging van de minister van koloniën kwam de gevraagde dispensatie op 5 februari 1890 tot stand.[9] Dat dit niet zonder slag of stoot was gegaan, bleek uit de woorden van de Surinaamse gouverneur, die stelde dat de minister van koloniën de gouverneur-generaal “niet aanbevolen doch bevolen zou hebben de dispensatie te verleenen.”[10] Het contract waar de gouverneur-generaal uiteindelijk mee akkoord ging zou de Javaanse contractarbeiders voor een periode van 5 jaar aan de plantage binden. Ook de NHM was tevreden met dit contract, onder meer omdat de Javanen minder vrije feestdagen kregen dan waar de Brits-Indiërs recht op hadden.[11]

Nog in 1890 kwam een groep van 94 Javaanse arbeiders in Suriname aan. Om het hen naar de zin te maken hadden enkele Javanen de opdracht gekregen om een Javaanse *kampong* na te bouwen in Suriname, maar de huisjes van bamboe en palmbladeren waren al binnen twee maanden zo bouwvallig dat ze niet meer bewoonbaar waren, verwoest door het boorsel van insecten.[12] De NHM moest de Javanen daarna in normale woningen voor contractarbeiders huisvesten, de proef met bamboehutten was dus mislukt. Hoewel men deze proef, "of liever het daaraan bestede geld" niet verloren gegaan achtte, omdat de Javanen nu zelf wel zouden moeten begrijpen dat ze zich met gewone woningen tevreden moesten stellen.[13]

Aanvankelijk waren de nieuwe Javaanse contractarbeiders erg onwennig. Volgens het koloniaal verslag waren ze onwillig om te werken en bleven ze met hun gereedschappen bij het werk zitten, "zeggende dat zij een vast dagloon genoten en slechts zoveel wilden werken als zij zelven verkozen."[14] Bovendien bleken enkelen van hen verslaafd aan opium, waardoor ze minder presteerden en hun geld verbrasten aan opium bij de Chinese eigenaar van de plantagewinkel.[15] De NHM had echter wel rekening gehouden met enkele problemen aan het begin van de migratie en wilde het project niet direct laten mislukken. Was het immers niet zo geweest dat ook de contractmigratie uit Brits-Indië naar Suriname in het begin met allerlei problemen kampte? Bovendien was de arbeid die de Javanen leverden kwantitatief misschien nog niet op orde, kwalitatief was men - in ieder geval naar buiten toe - tevreden.[16]

8 L.H. Ferrier, 'Korrespondentie NHM (Nederlandse Handelmaatschappij) 1889-1894, immigratie van Javanen, deel 1', in: Mededelingen van het Surinaams Museum, december 1983, nummer 41, 30. Volgens artikel 5 van de genoemde ordonnantie was de Indische regering bevoegd dispensatie te verlenen in bijzondere gevallen en wegens gewichtige redenen.

9 Ibid, 32.

10 Nationaal Archief Den Haag (ARA), Archief NHM, 2.20.01, inv. nr. 9431, brief d.d. 28 januari 1890 van de directeur van de HM in Suriname aan het hoofdkantoor in Amsterdam.

11 Ibid, brief 21 juli 1890.

12 Koloniaal Verslag 1891, Bijlage J, verslag betreffende de immigratie en kolonisatie over het jaar 1890, III Java. Men vermoedde dat de Surinaamse bamboe niet geschikt was voor bamboehutten.

13 ARA, Archief NHM, inv. nr. 9431, brief 3 december 1890.

14 Koloniaal Verslag 1891, O, Immigratie en kolonisatie, 1. immigratie.

15 Ferrier, 'Korrespondentie NHM', 43.

16 ARA, Archief NHM, inv. nr. 9431, brief 5 januari 1891.

Door een rampzalige gebeurtenis kwam er toch bijna een vroegtijdig einde aan de contractmigratie vanuit Java. Samen met andere plantages vroeg *Mariënburg* opnieuw Javaanse contractanten aan. In 1894 werd de proef daarom herhaald, ditmaal met een groep van 614 contractarbeiders. Deze arbeiders reisden naar Suriname met het schip *SS Voorwaarts*. Het zou een vreselijke reis worden: 32 Javanen overleden aan boord en meer dan 250 van hen moesten in Paramaribo worden opgenomen in een ziekenhuis.[17] Volgens een lokale krant sprongen ze gedurende dagen na de reis "als wilde dieren" op brood, wat ze volgens de krant waarschijnlijk voor 80 of 100 maal de eigenlijke waarde hadden gekocht, waarna ze het "met uitpuilende oogen en een ongekende gulzigheid verslonden."[18] Naar aanleiding van deze rampzalige reis werden de wettelijke voorschriften voor de migratie aangescherpt, om herhaling te voorkomen. Een dergelijke hoog sterftecijfer is daarna niet meer voorgekomen.

Tussen 1897 en 1930 kwam vrijwel ieder jaar een groep Javaanse contractarbeiders aan in Suriname. Hun arbeid werd wisselend beoordeeld. Aanvankelijk had de eindverantwoordelijke voor de immigratie in Suriname, de agent-generaal, erop gehoopt dat de migratie van Javaanse contractarbeiders de migratie van arbeiders uit Brits-Indië in het geheel zou kunnen vervangen. Zo geliefd waren de Javanen in het begin echter niet bij de planters. Toen in 1904 niet voldoende aanvragen voor Brits-Indische contractanten binnenkwamen om een schip vanuit Brits-Indië te charteren trokken veel planters hun aanvragen nog liever in, dan ze om te zetten in Javanen. Men vond de Javanen ongeschikt voor het zwaardere werk op suikerplantages. Het probleem zou vooral liggen in de slechte werving op Java.[19] Na het einde van de immigratie van Brits-Indiërs, in 1917, nam de migratie uit Java sterk toe. De grootste groep Javanen kwam dan ook tussen 1920 en 1930.[20]

De tijd heeft contractarbeid als vorm van onvrije arbeid inmiddels veroordeeld. Maar ook aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw was de contractarbeid niet onomstreden. Het lijkt erop dat het systeem in het westen vrij lang werd geaccepteerd doordat er onder de stroom contractarbeiders geen blanke Europeanen waren. Ditzelfde feit zorgde echter ook voor aanvallen van abolitionisten.[21] Ondanks dat zijn veel onderzoekers het er over eens dat slechts een marginaal deel van de contractarbeiders te maken hadden met omstandigheden die daadwerkelijk leken op slavernij.[22] Toch zijn er altijd misstanden voorgekomen in het stelsel van contractarbeid. Vooral bij de aanwerving van contractarbeiders werden bijzonder veel fouten

17 Rosemarijn Hoefte, *In place of slavery* (Gainesville 1998), 50.
18 NAP, *Suriname*, koloniaal nieuws- en advertentieblad, nummer 70, vrijdag 31 augustus 1894.
19 NAP, Archief Agent-Generaal, inv. nr. 121, brief van agent-generaal aan de gouverneur, 16 maart 1904.
20 Zie bijlage III voor enkele statistieken rond de Javaanse contractmigratie naar Suriname. Toen de contractarbeid in Brits-Indië was afgeschaft, had men in Brits-Guyana ook wel interesse in Javaanse immigranten. Van dat plan is niets terecht gekomen. NAP, Archief Agent-Generaal, inv. nr. 76, brief 26 februari 1920.
21 Engerman, 'Servants to slaves to servants', 285.
22 Engerman, 'Servants to slaves to servants', 6.

gemaakt.

1.2 De werving van contractarbeiders op Java

De Javaanse contractarbeiders zijn wel voorgesteld als slachtoffers van de koloniale machine: bij de werfpraktijken op Java werd volop gefraudeerd en de Javanen zouden naar Suriname zijn gelokt met mooie praatjes. Ze zouden slechts contractarbeider zijn geworden, "daartoe verlokt [...] door des wervers zoet gefluit en gerinkel met geld, dat hem de dupe heeft doen worden van zijn zorgeloosheid".[23] Er schuilt zeker waarheid in deze redenering. Er was inderdaad in veel gevallen sprake van dubieuze praktijken bij de werving. Aan de andere kant lijkt dit beeld de Javaanse migranten zelf vrijwel alle verstandelijke vermogens te ontzeggen en het is bovendien nogal eenzijdig. Er tegenover staat het beeld van Javanen die persoonlijke, goede redenen hadden om hun geluk in Suriname te beproeven. Misstanden, ook in de vorm van fraude en misleiding, kwamen bij de werving zeker voor, maar dat maakte de Javanen nog geen gewillige slachtoffers.

De grote problemen met de werving van Javaanse contractanten werden vooral veroorzaakt door een fatale fout in de manier waarop deze werving was georganiseerd. Officieel was de werving in handen van Europese wervingskantoren. Aanvankelijk was dit de NHM, later werd deze taak overgedragen aan Soesman's Emigratie en Wervings kantoor. Na 1913 kwam de werving in handen van het Algemeen Delisch Emigratie Kantoor (ADEK). Deze kantoren zorgden voor alle faciliteiten om de contractmigratie mogelijk te maken. De eigenlijke werfactiviteiten werden uitbesteed aan agenten, die hiervoor van een officiële licentie werden voorzien. Deze agenten leverden de potentiële contractarbeiders aan bij de werfkantoren en ontvingen hiervoor tussen de f 40,- en f 55,- per contractant.[24] Het grote probleem nu zat in de werkwijze van deze agenten. Zij maakten op hun beurt gebruik van lokale wervers, die niet van een officiële licentie waren voorzien, maar die wel de eigenlijke werving verrichtten in de dorpen en gehuchten van Java. Op de manier waarop deze lokale wervers, de *wereks*, te werk gingen kon door de overheid praktisch geen controle worden uitgeoefend, terwijl ook zij er financieel belang bij hadden zoveel mogelijk contractarbeiders te werven. Dit werkte misstanden dan ook in de hand.

Potentiële kandidaten moesten eerst worden overgehaald om een contract aan te gaan om in Suriname te gaan werken. In hun eigen belang stelden de *wereks* de situatie in Suriname vaak rooskleuriger voor dan hoe die werkelijkheid was. Het feit dat een maandenlange zeereis nodig was om Suriname te bereiken en dat contractbreuk met celstraffen en dwangarbeid strafbaar was, werd

23 Het citaat is van onderzoeker Van Vleuten, die in 1909 namens de Nederlandse overheid onderzoek deed naar de Javaanse immigratie in Suriname. Rosemarijn Hoefte, *De betovering verbroken, de migratie van Javanen naar Suriname en het rapport Van Vleuten (1909)* (Dordrecht 1990), 79.

24 Hoefte, *In place of slavery*, 52.

vaak verzwegen. Een belangrijke stimulans om te emigreren werd gegeven door de voorschotten. Contractanten die zich aanmeldden voor emigratie konden rekenen op een voorschot op de premie waar ze recht op hadden als nieuwe contractarbeider. In de praktijk echter zorgde dit systeem met voorschotten voor veel misbruik. Vaak kregen migranten hun voorschot nooit te zien, of werd het ze binnen de kortste keren weer afgetroggeld.[25]

In de Javaanse cultuur waren sociale verbanden erg belangrijk. Het werven van individuele contractarbeiders leverde daarom nogal wat problemen op: deze moesten eerst van hun sociale omgeving worden losgeweekt. Rondtrekkende werkzoekenden, die onder andere werkloos waren geworden door het kleinschaliger worden van landbouwbedrijven, waren favoriet bij de *wereks*.[26] Deze wervers richtten zich ook op personen die niet langer welkom waren in hun gemeenschap doordat ze zich onmogelijk hadden gemaakt, want onder normale omstandigheden zouden Javanen niet snel tot emigreren geneigd zijn.[27] Achteraf waren er Javanen die meenden betoverd te zijn geweest door de *wereks*. Vanuit hun gezichtspunt is dat te verklaren: het was eigenlijk onbegrijpelijk geweest dat ze, puur door overredingskracht, waren vertrokken zonder hun eigen familie te raadplegen.[28] Bij het Immigratiedepartement in Paramaribo kwamen regelmatig berichten binnen waaruit bleek dat Javaanse contractarbeiders in Suriname in Nederlands Oost-Indië als vermist stonden geregistreerd.[29] Hieruit blijkt ook wel dat ze zomaar, plotseling waren vertrokken. Ook zijn er brieven bewaard gebleven van op Java achtergebleven familieleden van contractarbeiders, die blijkens de inhoud van de brieven niet op de hoogte waren van het vertrek van hun familielid. Zo schreef een tante aan haar neef in Suriname: "we dachten dat je niet meer bestond. [...] Je oom en tante hopen dat je zoo spoedig mogelijk naar Java kan terugkeeren."[30]

De werving voor contractarbeiders op Java had ook concurrenten. Als de werving voor Inlandse militairen open was, was dat een geduchte concurrent: het leger trok een zelfde soort mensen aan als zij die zich opgaven voor contractmigratie.[31] Ook de werving van contractarbeiders voor Deli was een concurrent. Vanuit het perspectief van Nederlands Oost-Indië bezien is de migratie van contractarbeiders naar Suriname slechts een klein percentage geweest van de totale

25 Hoefte, *In place of slavery*, 52.

26 Sylvia M. Gooswit, 'Geen bos gerooid, maar een boom geveld, een kwart eeuw EBG-zending onder Javanen in Suriname, 1909-1935, deel 2', in: OSO, nummer 2, november 2002, 289.

27 NAP, Archief Agent-Generaal, inv. nr. 51, brief van agent-generaal aan de gouverneur, 12 februari 1912. De agent-generaal scheef: "De Javanen die zich laten aanwerven voor koeliearbeid in de Buitenbezittingen en Suriname zijn [...] over het algemeen personen die zich in hunne omgeving onmogelijk gemaakt hebben."

28 Gooswit, 'Geen bos gerooid', 289.

29 Zie onder andere, NAP, Archief Agent-Generaal, inv. nr. 94, brief van politie te Bandoeng, 28 februari 1929, betreffende de vermissing van de 16-jarige Achmad alias Omod, die inderdaad in Suriname werkzaam bleek te zijn. Zie ook bijlage I voor het proces-verbaal van een verhoor van een Javaanse contractant die in Nederlands Oost-Indië werd vermist.

30 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 82, vertaalde bijlage bij brief van districtscommissaris aan agent-generaal, 9 juli 1924. De reden dat de brief bewaard is, is voor de contractarbeider minder gunstig: hij zat in de gevangenis.

31 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 42, brief van werfagent op Java aan de agent-generaal, 29 april 1904.

stroom contractarbeiders: het aantal migranten naar Deli was vele malen hoger. Bovendien bood Deli de contractanten bepaalde voordelen: het was veel dichterbij Java gelegen en contractanten voor Deli hoefden zich slechts voor drie jaar onder contract te verbinden, terwijl kandidaten voor Suriname een vijfjarig contract moesten sluiten. Volgens de agent-generaal waren er voor potentiële contractanten toch redenen om Suriname boven Deli te verkiezen. Zo kreeg men een premie bij indiensttreding, was het loon hoger, had men in Suriname een kortere werkdag en kon men in Suriname rekenen op een stukje grond na ommekomst van het contract.[32] Daar viel echter behoorlijk wat op af te dingen: zoals eerder naar voren is gekomen, werd met de premies nogal geknoeid door de *wereks*. Het loon in Suriname was wellicht hoger, maar de prijzen van levensmiddelen ook. De werkomstandigheden in Suriname zullen in hoofdstuk 2 nader aan de orde komen.

Het is de vraag hoeveel Javanen die zich uiteindelijk aanmeldden af wisten van hun toekomstige werk. Een geografisch besef van waar Suriname precies lag ontbeerde hen waarschijnlijk. Bovendien was het systeem van contractarbeid gebaseerd op Europese ideeën over arbeid. Hoewel de Javanen gehoord zullen hebben van de materiële voordelen, noemden ze zelf vaak immateriële *push*-factoren als doorslaggevend voor hun emigratie: verboden liefdesaffaires, drang naar avontuur, enzovoorts.[33] Of ze ook wisten van immateriële nadelen is zeer de vraag: men zou voor langere tijd verhuizen naar een omgeving waar de bevolking op cultureel en religieus gebied een compleet andere samenstelling had. Piet Emmer spreekt in dit verband van een 'information gap' tussen de Europese werfkantoren en de contractarbeiders.[34] Toch hadden ook veel Javanen zo hun eigen redenen om te kiezen voor emigratie naar Suriname. Ondanks dat is het onwaarschijnlijk dat veel Javanen zouden zijn geëmigreerd wanneer ze van alle nadelen op de hoogte waren geweest.[35]

Wanneer een Javaan zich eenmaal had aangemeld bij een *werek* kwam hij, eventueel via een tussendepot, uiteindelijk aan bij een van de hoofddepots, zoals in Batavia en Semarang. Aldaar moest men tegenover een Europese ambtenaar verklaren bereid te zijn om *vrijwillig* te emigreren. Bovendien vond daar een medische controle plaats op de emigranten, waarna een gezondheidscertificaat werd uitgereikt of de emigrant werd geweigerd. Het emigratiekantoor

32 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 76, brief van de agent-generaal 9 januari 1920.
33 Hoefte, *In place of slavery*, 52. Zo gaf de Javaanse contractant Raden Soetama in 1917 aan te zijn geëmigreerd, "omdat hij meer van den vreemde wilde leeren kennen". In werkelijkheid had hij zich met een gestolen identiteit voor Suriname laten aanwerven, waardoor zijn migratie waarschijnlijk eerder een vlucht was. NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 73, brief van de gouverneur aan de gouverneur-generaal van Nederlands Indië, 27 januari 1917 en brief vice versa, 27 november 1917.
34 P.C. Emmer, 'The meek Hindu: the recruitment of Indian labourers for service overseas, 1870-1916' in: *Colonialism and migration, indentured labour before and after slavery*, 195-196. Zie ook bijlage I.
35 Zie voor dit punt ook het verhaal van de contractant in bijlage I.

Soesman gaf aan dat vrijwel alle Javanen verklaarden het beloofde voorschot te hebben ontvangen, terwijl men bij het emigratiekantoor wel wist dat een groot deel ervan aan de strijkstok van de wervers was blijven hangen, iets waar Soesman zich aan ergerde maar waar men zonder wetgeving vrij weinig tegen kon ondernemen.[36] Tenslotte werd het arbeidscontract voorgelezen in de eigen taal, waarna dit moest worden ondertekend door middel van een duimafdruk.[37] Waren al deze formaliteiten doorlopen, dan werd de toekomstige contractarbeider ondergebracht in het depot.

Als een contractant pech had moest hij in het depot maanden wachten op verscheping naar Suriname, waarbij moet worden opgemerkt dat een depot geen hygiënische en fijne plaats was om te verblijven. Zo was het depot te Semarang tot 1905 gehuisvest in de Centrale Gevangenis aldaar, "zoodat misdadigers en emigranten voor Suriname [...] in een zelfde gebouw onder dak waren gebracht."[38] Veel contractanten die zich per contract hadden verbonden om naar Suriname te gaan, zagen andere contractanten vertrekken naar Deli, veel eerder dan ze zelf gingen. Voor velen werkte dit demotiverend en het werkte desertie in de hand. Daarom probeerde men vaak de contractarbeiders voor Deli en Suriname gescheiden te houden, terwijl men tegelijk wilde proberen dat het depot niet teveel op een gevangenis zou lijken. In Semarang beschreef de emigratieagent de moeilijkheden die hiermee gepaard gingen en hij stelde dat een eventuele afrastering bijzonder sterk zou moeten zijn, "omdat wij met een troep, dikwijls door verveling baldadige jongelieden te doen hebben."[39] Vooral nachtelijke bezoekjes waren moeilijk tegen te gaan. Uiteindelijk besloot men geen afrastering te bouwen, om verdere associaties met een gevangenis te vermijden. Dat zou immers leiden tot negatieve berichtgeving in kranten die niet bevorderlijk zou zijn voor de migratie.

Het kwam regelmatig voor dat personen die zich hadden aangemeld voor emigratie door de politie gezochte misdadigers waren, die een slimme manier gevonden dachten te hebben om aan vervolging te ontkomen. Ook kon het voorkomen dat gedeserteerde militairen probeerden te ontsnappen via contractemigratie naar Suriname.[40] Soms moest men mensen uit de depots als "idioot" naar huis terugsturen.[41] Daarnaast was desertie uit het depot een voorkomend fenomeen. In Brits-Indië deserteerde zo'n 15% van de geworvenen tijdens het verblijf in het depot.[42] Ook in Nederlands-Indië kwam desertie regelmatig voor. Soesman had daar zijn eigen ideeën over en schreef dat "het plichtsbesef bij den emigreerende Javaan nog te weinig ontwikkeld is om hem te

36 NAP, Archief Agent-Generaal, inv. nr. 454, brief van werfagent op Java aan de agent-generaal, 11 december 1907. In 1909 werd een Wervingsordonnantie uitgevaardigd: wetgeving waarmee de contractarbeiders werden beschermd. Tot het einde van de contractarbeid toe bleven echter klachten bestaan over het gedrag van de *werek's*.
37 Zie voor een voorbeeld van een arbeidscontract Bijlage II.
38 NAP, Archief Agent-Generaal, inv. nr. 47, brief van werfagent op Java aan de agent-generaal, 24 november 1905.
39 Ibid, inv. nr. 48, brief 10 april 1906.
40 Ibid, inv. nr. 50, brief van stoomvaartmaatschappijen aan de agent-generaal, 28 oktober 1907.
41 Ibid, inv. nr. 76, brief van emigratie-agent aan agent-generaal, 12 juli 1920.
42 Emmer, Meek Hindu, 189.

weerhouden van desertie indien hem daartoe de gelegenheid wordt aangeboden, wellicht om zich nogmaals te laten aanwerven met de voordeelen daaraan verbonden."[43] In 1913 stelde Soesman bang te zijn dat de Javanen van het aanmelden voor emigratie en vervolgens deserteren een "broodwinning in het groot" gingen maken. Het kwam volgens het emigratiekantoor voor dat Javanen zich op die wijze bij verschillende werfkantoren aanmeldden om zo het voorschot op te strijken.[44]

Ter illustratie staat op de volgende pagina een overzicht van het emigratiekantoor over de gebeurtenissen in een depot in de tijd die verstreek tussen twee afvaarten van schepen in 1920.[45] Een groot deel van de aangeworven arbeiders werd afgekeurd voor de contractarbeid. Een klein aantal van hen deserteerde of werd teruggevraagd door de familie.

Ondanks de vermeende overbevolking van Java, waar tijdgenoten veel over spraken, bleek de werving van goede contractarbeiders erg lastig voor de werfkantoren. Er was weliswaar overbevolking, maar voor gezonde arbeiders was er wel voldoende werk te vinden, waarmee genoeg verdiend kon worden.[46] Wat bovendien voor de werfkantoren lastig was, waren enkele bestuurshoofden in de binnenlanden van Java, "zowel Europeesche als inlandsche", die niet graag meewerkten aan de contractemigratie, "om niet te spreken van zeer bepaalde tegenwerking, die ten deele hieraan moet worden geweten, dat de knoeierijen in de werving zeer moeilijk zijn tegen te gaan, en sommige bestuurshoofden daarom maar liever de werving in haar geheel trachten te belemmeren."[47]

In een poging de werving te verbeteren stelde de agent-generaal in Suriname in 1923 een onderzoek in om erachter te komen of er op Java een streek was waar stelselmatig de beste contractarbeiders en kolonisten vandaan kwamen, zodat men de werving op die gebieden kon concentreren.[48] Soerokarto en Djokjokarto werden genoemd als 'goede gebieden', terwijl arbeiders uit Batavia slecht zouden zijn, "omdat zij een zwervend leven en dobbelen boven geregelden arbeid verkiezen."[49] Het lijkt er niet op dat de resultaten van het onderzoek ook daadwerkelijk gebruikt zijn om de werving te verbeteren. Overigens werden vanuit Nederlands Oost-Indië niet alleen Javanen, maar ook enkele inwoners van andere eilanden van het eilandenrijk aangeworven, waaronder bijvoorbeeld Soendanezen. Waar in het vervolg gesproken wordt van Javanen, vallen deze andere groepen daar ook onder.

43 NAP, Archief Agent-Generaal, inv. nr. 51, brief 21 januari 1908.
44 Ibid, inv nr 68, brief 5 augustus 1913.
45 Ibid, inv nr 76, brief brief 20 februari 1920. De woordkeuze is rechtstreeks overgenomen uit de brief.
46 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 50, brief van Soesman, 6 mei 1907.
47 Ibid, inv. nr. 50, brief van Soesman, 6 mei 1907. Zie ook Hoefte, In place of slavery, 54. Volgens Hoefte werkte de meerderheid van de assistent-residenten op Java de werving van contractarbeiders actief tegen.
48 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 81, circulaire van agent-generaal, 1 november 1923.
49 Ibid, inv. nrs. 81 en 82. Brieven gedateerd 9 november 1923, 11 november 1923 en 28 februari 1924.

Tabel 1.1

Restant van de vorige zending	444	
Totaal bijgekomen	1743	+
Afgekeurd	812	-/-
Geweigerd	123	-/-
Teruggevraagd door de familie	7	-/-
Naar stadsverband	22	-/-
Afgekeurd bij de herkeuring	2	-/-
Te jong bevonden	4	-/-
Overleden	1	-/-
Gedeserteerd	9	-/-
Door de politie teruggevraagd	1	-/-
Totaal	1206	
Verscheept per ss Merauke op 8 februari 1920	756	-/-
Restant in het depot	450	

1.3 De overtocht naar Suriname

Reizen per schip was voor contractarbeiders een stuk beter geregeld dan het voor slaven was ten tijde van de slavernij. Men gebruikte grotere schepen en bovendien was er een strenge regulering door de overheid.[50] Vooral tegen het einde van de negentiende eeuw, toen de Javaanse contractarbeid naar Suriname een aanvang nam, waren de omstandigheden over het algemeen goed geregeld. De sterfte aan boord was niet hoog, vooral doordat de reis sneller ging dan voorheen, doordat de medische kennis was toegenomen en doordat men inmiddels ruime ervaring had met het vervoeren van grote hoeveelheden passagiers. Het feit dat de dramatisch verlopen reis van het *SS Voorwaarts* in 1894 zulke heftige reacties teweegbracht is het bewijs van deze verbeterde reisomstandigheden.

Vertrekkende contractarbeiders hadden een dubbel gevoel als ze vanaf de schepen het Javaanse landschap naar de horizon zagen verdwijnen. Aan de ene kant betekende de reis een afscheid van geboortegrond en bekenden. Volgens wervingskantoor Soesman waren Javanen buitengewoon aan hun geboortegrond gehecht.[51] Daar stond echter tegenover dat ze vrijwel allemaal hoopten op een betere toekomst. Ze waren van plan om in Suriname veel geld te verdienen en veel contractarbeiders zullen zeker niet zijn vertrokken met de intentie om nooit meer terug te keren naar Java. In de weinig plezante ervaring van een lange scheepsreis zonder veel privacy zal de

50 Northrup, *Indentured labor*, 80-103.
51 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 50, brief 6 mei 1907.

verwachtingsvolle atmosfeer verlichting hebben gebracht. Dit in tegenstelling tot slaven op slavenschepen, die toch immers weinig hoop konden hebben. Volgens een uitspraak van een Britse arts in 1790 had tweederde van alle sterfgevallen op slavenschepen te maken met *fixed melancholy*, waarbij men simpelweg het verlangen verloor om verder te leven.[52] Zelfs al zouden er contractarbeiders zijn die niet vrijwillig hun contract waren aangegaan, dan konden ze toch vooruitzien naar een vrij bestaan in Suriname of een terugkeer naar Java.

De privacy aan boord was minimaal, de hutten waren klein. De eerste dagen sloeg vaak de zeeziekte toe. Er was medische verzorging, maar de Europese artsen waren vaak onervaren en jong. Succesvolle artsen waren niet geneigd om voor een carrière in de koloniën te kiezen en al helemaal niet aan boord van dergelijke passagiersschepen.[53] Een tolk moest ervoor zorgen dat de communicatie tussen de Javanen en de arts goed verliep. De variabele bezoldiging van de arts was opvallend gelijk aan een regeling gedurende de slavernijperiode: voor iedere contractant die levend in Paramaribo aankwam kreeg hij een premie. Volgens een charter uit 1905 bedroeg die premie f 5,- voor iedere volwassene en f 2,50 voor ieder kind tussen de 2 en 10 jaar.[54] De arts kon veel van zijn patiënten helpen, maar soms stond hij ook machteloos, vooral waar het de uitbreiding van geslachtsziekten betrof.

Op vrijwel iedere reis werd geklaagd dat het aantal personen met geslachtsziekten dramatisch steeg naarmate de reis vorderde. De agent-generaal pleitte voor strengere controles in de depots op Java, zodat men geen "gepronconceerde sletten" mee zou nemen. Deze "lichtekooien" zouden binnen enkele weken "al de emigrantenvrijgezellen" kunnen infecteren.[55] Een Nederlandse begeleider van een van de scheepsreizen noemde het "volkomen onbegonnen werk" om te proberen mannen en vrouwen gescheiden te houden. Volgens hem hielp een betere selectie in de depots waarschijnlijk ook niet, "aangezien de vrouwen zich afgeven met alle schepelingen, Europeanen, Chineezen en Inlanders. Het is ongelooflijk hoe driest en hardnekkig zij daarbij optreden."[56] Over een andere reis schrijft de agent-generaal dat het een "janboel" was: Javaanse vrouwen zouden zelfs volop contact hebben gehad met scheepsofficieren.[57]

52 Kenneth F. Kiple en Brian T. Higgins, Mortality caused by dehydration during the middle passage, in: Joseph E. Inikori en Stanley L. Engerman, *The Atlantic slave trade, effects on economies, societies and peoples in Africa, the Americas and Europe* (Durham 1992), 329.

53 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 62, brief van Soesman aan agent-generaal, 19 juli 1911. "Wat betreft de geleiders, dit zijn dikwijls nog jonge onervaren medici. Onze keuze is echter uiterst beperkt. Zij worden ons aangewezen door de directie der vervoerende stoomschepen en worden met het doel om hier als geneesheer geleider te worden aangesteld, van Holland uitgezonden. Wel is waar zouden wij op grond van hunne mindere ervaring de voordracht aan den Gouverneur Generaal kunnen weigeren, het staat echter te bezien of wij er dan in zouden slagen andere medici te vinden."

54 Ibid, inv. nr. 33, charter partij, 12 april 1905.

55 Ibid, inv. nr. 82, brief van agent-generaal 20 december 1924.

56 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 82, verslag van de reis van de *SS Simaloer*, geschreven halverwege de reis te Kaapstad, 7 september 1924.

57 Ibid, inv. nr. 82, brief van agent-generaal 20 december 1924.

Een ander probleem waar veel over werd gesproken was de koude: gedurende de reis van Nederlands Oost-Indië naar Suriname rondde men de Kaap de Goede Hoop en daarmee kwamen de contractarbeiders in gebieden waar de gemiddelde temperatuur veel lager was dan wat ze van Java gewend waren. Aan de contractarbeiders werd daarom warme kleding verstrekt, maar toch kwamen longontsteking en koorts regelmatig voor.[58] Tot 1917 deed men op alle scheepsreizen ook nog Amsterdam aan, daarna werd een rechtstreekse route naar Paramaribo aangehouden.[59] Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd er geëxperimenteerd met reizen via het Panamakanaal, maar dit bleek niet praktisch haalbaar.[60]

Aan boord van de schepen bevond zich meestal een kleine toko. De contractarbeiders kregen een kleine som geld (f 5,-) mee voor de reis begon. In de praktijk bleek de toko binnen de kortste keren te zijn uitverkocht. Het geld van de Javanen was dan ook meestal snel op: was het niet "versnoept in de toko", dan was het wel "vergokt aan de toltikers".[61] Ook de kapitein van het *SS Simaloer*, een schip dat in 1924 Javanen naar Suriname verscheepte, was bezorgd over dit fenomeen, zo schreef hij aan de agent-generaal: "Zooals u bekend is, is de inlander nogal koopziek, zoodat na een paar dagen al hun geld op was, gevolg dat ze de heele reis niets meer konden koopen." Hij stelde voor om de f 5,- voortaan in twee delen uit te betalen.[62] Wellicht was het niet zo verwonderlijk dat het geld van de Javanen zo snel op was: de prijzen in de toko's bleken aan de hoge kant. Bovendien vernam de agent-generaal enkele malen dat de eigenaar van de toko rommelde met het wisselgeld dat hij aan de contractanten teruggaf.[63]

Gebrek aan amusement en autoriteit aan boord werd ook als problematisch beschouwd. Gebrek aan amusement leidde ertoe dat de contractarbeiders om de tijd te doden gingen gokken. Door de verveling konden ook relletjes ontstaan. Het gebrek aan autoriteit versterkte dit gevaar nog eens. Over het algemeen werden op Nederlandse schepen minder strenge maatregelen getroffen dan op Engelse schepen die Brits-Indische contractarbeiders vervoerden. Equipagepersoneel dat regels overtrad werd op de Engelse schepen bijvoorbeeld strenger gestraft.[64]

Voor hun voeding kregen de contractanten voedingskaarten uitgereikt, waarmee ze dagelijks maaltijden konden ophalen. Soms bleven er echter aan het einde van een reis voedingsmiddelen over, omdat men niet bekend was met de eetgewoonten van de Javanen. Zo was op een reis in 1904

58 Ibid, inv. nr. 82, brief van agent-generaal 20 december 1924.
59 Hoefte, *In place of slavery*, 53.
60 NAP, archief van de agent-generaal, inv. nr. 76, brief van gouverneur van Suriname aan de gouverneur-generaal, 16 augustus 1920.
61 Ibid, inv. nr. 82, verslag van de reis van het *SS Simaloer*, 7 september 1924. Gokken zou ook later op de plantages een groot sociaal probleem vormen, zie daarvoor hoofdstuk 3.
62 Ibid, inv. nr. 82, brief van de kapitein van het *SS Simaloer*, 10 augustus 1924.
63 Ibid, inv. nr. 82, brief van agent-generaal 20 december 1924. Echter, het voordeel van een toko was dat men enige controle kon uitoefenen.
64 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 82, brief van agent-generaal 20 december 1924.

aanwezig "geconserveerd vleesch in blikken" niet populair, "om reden [dat] de Javaan er niet van houdt wegens den bliksmaak".[65] Volgens een al eerder genoemd verslag over de reis van het *SS Simaloer* aten de mannen "als wolven" en werd er regelmatig geknoeid met de voedingskaarten, zodat men clandestien twee porties kon halen.[66]

De reis duurde gemiddeld zes weken. Na zo'n lange periode op zee, waarbij bedacht moet worden dat de meeste Javanen waarschijnlijk nog nooit zo'n lange zeereis hadden gemaakt, zal men blij zijn geweest in Paramaribo aan te komen. Daar werden de contractarbeiders ontscheept en nogmaals in een depot ondergebracht, alvorens aan de verschillende plantages te worden toegewezen. De reis was al zwaar geweest, maar voor de meeste Javaanse contractanten stond de zwaarste beproeving nog op hen te wachten.

65 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 43, proces verbaal Semarang, 30 oktober 1904.
66 Ibid, inv. nr. 82, verslag van de reis van het *SS Simaloer*, 7 september 1924.

2. "De strijd tusschen werkgever en werknemer": de werkgever

Na aankomst in Paramaribo werden de Javaanse contractarbeiders, vermoeid van een wekenlange bootreis, wederom in een depot geplaatst, ditmaal in afwachting van hun toewijzing aan een plantage. Het was het begin van hun verblijf in Suriname, een land dat voor veel van hen een nieuw vaderland zou worden. In dit hoofdstuk ligt de nadruk op het institutionele kader waarbinnen de Javaanse contractanten op de Surinaamse plantages werkten, het volgende hoofdstuk zal de reacties van de Javanen op deze situatie beschouwen. De plantages waren grootschalige productie-eenheden, geïndustrialiseerde ondernemingen waar alles in het teken stond van het produceren van tropische gewassen. Met dit doel voor ogen was het agrarische productieproces zoveel mogelijk geoptimaliseerd door middel van een rigoureuze arbeidsverdeling en een strikte controle op de arbeiders. Behalve ondernemingen, waren de plantages ook sociale gemeenschappen met eigen regels, eigen gebruiken en een eigen hiërarchie. In die hiërarchie bungelden de Javanen onderaan. Toch hadden de planters niet de volledige zeggenschap over hun arbeiders. Er was een derde partij die de grenzen van de macht voor de planters bepaalde: de overheid. Allereerst zal daarom de rol van de overheid worden geschetst. Hierna zullen de subtielere en minder subtiele instrumenten waarmee de planters de contractarbeiders in toom probeerden te houden aan bod komen. Als afsluiting van dit hoofdstuk volgt een overzicht van enkele excessen waar de grote ongelijkheid in macht tussen plantagepersoneel aan de ene kant en Javaanse contractarbeiders aan de andere kant toe leidde.

2.1 De rol van de Surinaamse overheid

In tegenstelling tot de situatie van de slaventijd, was alle rechtspraak met betrekking tot de contractarbeiders in handen van de overheid, niet in handen van de planters. Dit vloeide mede voort uit het feit dat de Javanen die een contract hadden getekend, zich contractueel met de Surinaamse overheid hadden verbonden. De planters werden beschouwd als huurders van de contractarbeiders.[1] Dit hield in dat de overheid zich een actieve rol toebedeelde waar het ging om de levensomstandigheden van de Javaanse contractanten. De overheid was immers verplicht om erop toe te zien dat aan haar contractuele verplichtingen werd voldaan.[2] Het Immigratiedepartement in Paramaribo was verantwoordelijk voor dit toezicht. De leiding van dit departement was in handen

1 Rudolf van Lier, *Samenleving in een grensgebied*, 161.
2 Zie voor een voorbeeld van een arbeidscontract bijlage II.

van de agent-generaal voor de immigratie, die in zijn hoedanigheid als departementshoofd eindverantwoordelijk was voor alle zaken met betrekking tot de contractarbeiders. Zijn voornaamste taken waren het bijhouden van een administratie met daarin de gegevens over alle contractanten en het onderzoeken van klachten die werden ingebracht door zowel planters als contractarbeiders. Op lokaal niveau werd hij hierin bijgestaan door de verschillende districtscommissarissen. Hoewel voor de districtscommissarissen hun werkzaamheden met betrekking tot de contractarbeiders slechts een deel van hun totale werkzaamheden vormden, waren zij de ambtenaren die het meeste contact hadden met de Javanen. In principe moesten contractarbeiders met klachten over hun behandeling zich eerst melden bij de districtscommissaris in hun district. Deze konden hun zaak eventueel aankaarten bij de agent-generaal. Bovendien waren deze ambtenaren verplicht om minstens eenmaal per maand iedere plantage in hun district te bezoeken en te controleren. In de praktijk kon men daarvoor nooit de tijd vinden.

Organisatorisch was het Immigratiedepartement opgezet naar voorbeeld van het Immigration Department in de Britse kolonie Demerara.[3] Naar Brits voorbeeld werd op het departement de functie van sub-agent geschapen, een ondersteunende functie voor de agent-generaal. Schaalverschillen tussen het Britse en het Surinaame Immigratiedepartement leidde er echter toe dat de functie van sub-agent in Suriname over het algemeen overbodig was. Een van de sub-agenten, mr. A. J. van der Houwen van Oordt, had er dan ook "nimmer een geheim van gemaakt dat hij zijn ambt vrijwel als een sinecure beschouwde, althans in dien zin, dat nagenoeg al het hem opgedragen werk evengoed zou kunnen worden verricht door een ambtenaar van lageren rang."[4]

De agent-generaal was de eerste ambtenaar waar de nieuw aangekomen Javaanse contractarbeiders in Suriname mee te maken kregen. Nadat een schip met Javaanse contractarbeiders de haven van Paramaribo was binnengelopen, ontving de agent-generaal alle papieren met betrekking tot de arbeiders. Deze werden vervolgens in een depot in Paramaribo voor maximaal twee dagen op kosten van de overheid verzorgd. Ook kregen ze daar opnieuw een medische controle.[5] Na deze controle werden ze door de overheid toegewezen aan de verschillende plantages die contractarbeiders hadden aangevraagd. Bij deze toewijzing gold als regel dat gehuwde mannen en vrouwen niet mochten worden gescheiden. Ook kinderen onder de vijftien jaar moesten bij hun ouders blijven.[6] Dit ging niet altijd goed, omdat er bij de contractanten vrijwel nooit sprake was van een officieel geregistreerd huwelijk, wegens het ontbreken van een burgerlijke stand voor

3 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 48, missive van agent-generaal aan de gouverneur, 9 juni 1906.
4 Ibid.
5 Hoefte, *In place of slavery*, 81.
6 Ibid.

Javanen in Nederlands Oost-Indië.[7] Volgens hulpcommissaris voor de emigratie Dom hadden veel 'gehuwden' elkaar pas aan boord van de schepen leren kennen,

> doch wie zal het tegenbewijs leveren? Aangezien een mohamedaansch wettig huwelijk (voor den panghoeloe gesloten) evenveel (of evenweinig) hechtheid daarvan verzekert, als dat gesloten in het depot of in den trein, komt 't er m.i. voor de [te] volgen [werkwijze] minder op aan, op welke wijze twee echtgenooten aan elkaar gekoppeld zijn geworden.[8]

Wellicht waren veel van dit soort 'huwelijken' pogingen van Javanen om de toewijzing aan plantages te manipuleren. Wat ook sporadisch misging was de gezamenlijke toewijzing van ouders met hun kinderen op dezelfde plantage. Een enkele keer kon het voorkomen dat kinderen per abuis van hun ouders werden gescheiden.[9]

Aan de onpartijdigheid van de overheid werd nogal eens getwijfeld. Die twijfel betrof vooral de districtscommissarissen, omdat deze tot dezelfde klasse behoorden als de planters. Toch waren het vooral de districtscommissarissen die de Javaanse contractarbeiders moesten beschermen tegen misbruik door de planters. Het is opvallend dat het karakter en de persoonlijke overtuigingen van de districtscommissarissen veel invloed hadden op de manier waarop zij hun functie uitoefenden. In het archief van de agent-generaal zijn van sommige districtscommissarissen veel meer kritische brieven met betrekking tot leefomstandigheden van contractarbeiders te vinden dan van andere, die kennelijk sneller tevreden waren met de manier waarop contractanten werden behandeld.[10] De officiële voorschriften konden nog zo goed zijn, als de districtscommissarissen verzaakten om de naleving ervan goed te controleren hadden de contractarbeiders er weinig aan. Het indienen van klachten door Javaanse contractanten bij de districtscommissarissen was soms in het geheel niet mogelijk, omdat er een grote afstand was tussen de plantage en het kantoor van deze districtscommissaris. Vaak moest men dit kantoor via water bereiken, terwijl de contractanten niet over een boot beschikten.[11]

7 Zo werd in 1913 de Javaanse contractarbeider Sahar gescheiden van zijn vermeende vrouw, met wie hij al op Java zou hebben samengeleefd. Hij klaagde bij de districtscommissaris hierover, die de agent-generaal inlichtte (NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 1036, brief 18 december 1913). De agent-generaal kon echter geen aanwijzingen vinden dat Sahar inderdaad een vrouw had (ibid, brief van agent-generaal, december 1913).

8 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 50, brief van hulpcommissaris Dom, 22 april 1907. Een panghoeloe was een islamitische geestelijke.

9 Zoals in het geval van Bok Sonodimedjo en haar anderhalf jaar oude kind Wisijem, die ze gedurende de reis naar Suriname had afgestaan aan een andere Javaanse vrouw, wegens ziekte, en die haar kind pas veel later in Suriname kon terugzien. Archief Agent-Generaal, inv. nr. 76, brief van plantagedirecteur aan agent-generaal, 7 januari 1920.

10 Als voorbeeld valt te noemen dhr. van der Feen, districtscommissaris van Commewijne in het begin van de jaren 1920, die in zijn correspondentie veel meer betrokkenheid met de contractanten toont dan zijn voorgangers, of dan districtscommissarissen van andere districten. Het is in ieder geval bekend dat sommige planters een zekere voorkeur hadden voor bepaalde ambtenaren, wat erop wijst dat de onder planters minder populaire ambtenaren meer oog hadden voor de belangen van de contractarbeiders tegenover de belangen van de planters.

11 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 48, partieel rapport van de speciale commissie over het immigrantencontract,

2.2 De plantage als instituut

Na de afschaffing van de slavernij in Suriname in 1863 verloor de kolonie langzaam het karakter van plantagekolonie, maar plantages bleven zeker tot de Tweede Wereldoorlog een grote rol spelen.[12] Van plantages zijn in de literatuur veel definities gegeven. De reden hiervoor is gelegen in het feit dat plantages vele dimensies hadden; zo zijn bijvoorbeeld economische, sociale en organisatorische dimensies te onderscheiden. Over het algemeen waren plantages grootschalige landbouwbedrijven in tropische gebieden, die meestal een of slechts enkele culturen verbouwden, waarvan de eigenaars zich in het buitenland bevonden en die afhankelijk waren van een grote, aan de plantage gebonden arbeidsmacht.[13] Economisch gezien produceerden de plantages landbouwproducten voor de geïndustrialiseerde wereld. Vanuit sociaal oogpunt beschouwd was de plantage een leefgemeenschap met een strikte hiërarchie. Werk op de plantage was saai en eentonig. In dit verband is het wel vergeleken met fabrieksarbeid: er bestond een verregaande arbeidsverdeling en veel taken waren zwaar en repetitief. Deze kenmerken maakten autoritaire structuren nodig op de plantage. De arbeiders hadden in principe weinig belang bij de onderneming,[14] dus van hun zijde was er betrekkelijk weinig motivatie om hard te werken. Voor de planters daarentegen was het van essentieel belang dat er zo veel mogelijk werk werd verzet tegen zo weinig mogelijk kosten. Vandaar dat de structuren op de plantages erop gericht waren om de arbeiders in toom te houden, verzet te minimaliseren en de productie te maximaliseren. Naast de specifieke machtsstructuur op de plantages waren andere instrumenten om dit doel te bereiken de poenale sanctie, het loonstelsel en sociale voorzieningen op de plantages.

2.2.1 Machtsstructuur op de plantages

De plantages kenden een zeer gestructureerde, hiërarchische verdeling van de macht, geheel in het teken van maximalisatie van de productie van contractarbeiders. Helemaal bovenaan stond de planter, vrijwel zonder uitzondering een blanke, Europese man. Dit betekende lang niet altijd dat het ook een hoger opgeleid, beschaafd persoon betrof. Uit de vele spel- en structuurfouten in brieven van planters in het archief van de agent-generaal blijkt dat velen van hen de Nederlandse taal niet goed machtig waren.[15] Daarnaast waren de planters lang niet altijd goed ingewijd in landbouwzaken.[16]

---

21 november 1902.

12 Van Lier, *Samenleving in een grensgebied*, 160.

13 Definitie naar Doug Munro, Patterns of resistance and accommodation, in: Brij B. Lal, Doug Munro en Edward D. Beechert (red.), *Plantation workers, resistance and accommodation* (Honolulu 1993), 1.

14 Contractueel gezien waren de contractarbeiders verzekerd van werk. Het contract was afgesloten met de overheid, dus mocht een plantage failliet gaan dan zouden ze worden overgeplaatst naar een andere plantage.

15 Dit kwam gedeeltelijk doordat veel planters niet uit Nederland kwamen. Aangezien de brieven van sommige planters erg slecht gestructureerd zijn lijkt het er op dat niet alle planters veel opleiding hadden genoten.

16 Dat sommige planters weinig verstand van landbouw hadden, blijkt onder meer uit het volgende geval. Op plantage

In het veld bevond zich het leidinggevende plantagepersoneel dat het meest in aanraking kwam met de contractarbeiders, namelijk de opzichters en hun assistenten. Opzichters waren praktisch altijd van Europese of creoolse afkomst. Omdat het voor de planters steeds moeilijker werd om geschikte personen te vinden voor de positie van opzichter, moest men soms genoegen nemen met twijfelachtige individuen.[17] Veel opzichters genoten dan ook maar weinig vertrouwen van de planters die hen in dienst hadden genomen. Om hun macht niet in opspraak te brengen onder de contractanten schaarde deze planters zich publiekelijk meestal achter hun opzichters. Excessen werden achter de schermen aangepakt.

De assistenten van de opzichters namen de meest ongebruikelijke positie in de plantagehiërarchie in. Deze *mandurs*, ook wel drijvers genoemd, werden gerecruteerd uit de rangen van de contractarbeiders zelf. Dit betekent dat ze enerzijds contractant waren, maar anderzijds dat ze meer verantwoordelijkheden en meer loon kregen dan een normale contractant. De directie had hen hard nodig, omdat ze een onmisbare schakel vormden tussen de massa contractarbeiders en de leidinggevenden op de plantage. De *mandurs* werden echter door vrijwel iedereen gewantrouwd: voor de directie van de plantages waren ze een soort 'noodzakelijk kwaad' en voor de overige contractarbeiders een soort overlopers. Dit kon hun gezag nogal eens in de weg staan. De term 'drijver' is overigens een erfenis van de slaventijd. Het is een beladen term, die herinnering oproept aan de ´slavendrijvers´, die de slaven naar hun werk dreven.[18]

Onderaan de hiërarchie bevond zich de massa van Aziatische contractarbeiders, die het eigenlijke plantagewerk verrichtten. Deze meest ongeletterde arbeiders werden door veel Europeanen gezien als een soort 'wilden',[19] of op zijn best als onbeschaafde mensen. Een van de taken van het leidinggevend personeel was dan ook het overbrengen van 'Europese beschaving' op

---

Killenstein deed een districtscommissaris in 1928 onderzoek naar lage lonen en hij kwam tot de conclusie dat de contractanten hun werk niet goed leerden: er waren maar weinig ervaren arbeiders die het "gewenschte voorbeeld" konden geven. "Ook de directeur die schoenmaker van beroep is, kan de arbeiders niet opvoeden bij gebrek aan ervaring in landbouwzaken." NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 92, brief van de districtscommissaris van Commewijne aan de agent-generaal, 28 september 1928.

17 Hoefte, *In place of slavery*, 98-99.

18 Vergelijk in dit verband ook het verdere gebruik van ´drijver´ in de taal, bijvoorbeeld ´veedrijver´. Het idee is dat vee, slaven of wat dan ook moet worden ´gedreven´ naar de plaats waar het gewenst is door degene die de drijver inzet. Het taalgebruik op de plantages gaf sowieso duidelijk aan wie de macht in handen had. Zo werden arbeiders die niet de door de planters gewenste hoeveelheid werk verrichtten aangemerkt als 'lui' en als zodanig veroordeeld.

19 Zo concludeerde een commissie die onder meer onderzoek deed naar enkele geweldsuitbarstingen onder Brits-Indische contractarbeiders in 1902: "Rekening houdende met het feit dat over het algemeen, waar het de Britsch-Indische immigranten betreft, men te doen heeft met een volstrekt onbeschaafd, als 't ware nog wild ras van menschen, met eigenaardige zeden en gebruiken wier begrippen en opvatting omtrent eerbiediging van rechten van anderen op een zeer laag peil staan, die physieke kracht en ruw geweld meer op prijs stellen dan maatschappelijke bescherming, en daarenboven met een hebzuchtig, wraakgierig en wreede inborst, 't leven van zich zelf en van anderen geringschattende, wil het der Commissie voorkomen dat in voorname plaats in het karakter en den aard dier menschen de oorzaak ligt der gebeurtenissen waarvan hier de reden is." NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 48, partieel rapport van de commissie voor het immigrantencontract, 23 november 1902.

de contractarbeiders.[20] Om opstanden te voorkomen werden niet alleen de raciale verschillen tussen blanken, creolen en Aziaten benadrukt, maar ook de verschillen tussen Brits-Indische en Javaanse contractarbeiders. Bovendien werd getracht samenzwering te voorkomen door de contractarbeiders zoveel mogelijk te isoleren op de plantages. Zonder toestemming mocht geen enkele arbeider de plantage op werkdagen verlaten.

In zijn veel geprezen boek *Domination and the arts of resistance* beschrijft James C. Scott zijn visie op asymmetrische machtsrelaties, een situatie waarvan zeker sprake is in het geval van planters en Javaanse contractarbeiders. Scott maakt onderscheid tussen alle openlijke communicatie tussen de overheersers en degenen die overheerst worden, het zogenaamd *public transcript* en een *hidden transcript* van allerlei zaken die deze twee groepen voor elkaar geheim proberen te houden. Het *hidden transcript* zal in het volgende hoofdstuk aan bod komen. Scott beschrijft het *public transcript* als een 'vleiend zelfportret van de overheersers'.[21] In het geval van de Surinaamse contractarbeid was dit zelfportret duidelijk: de planters verzorgden hun contractarbeiders werkgelegenheid en sociale voorzieningen, in ruil daarvoor deden de contractanten wat van hen gevraagd werd. De machtsstructuren op de plantages verschaften dit zelfportret legitimiteit. Mochten de contractarbeiders teveel vraagtekens gaan plaatsen bij de realiteit van het idealistische beeld dat hen werd voorgehouden, dan hadden de planters echter altijd een mogelijkheid om hen te dwingen om te blijven werken: het toepassen van de poenale sanctie.

2.2.2 Poenale sanctie

Veruit het belangrijkste dwangmiddel dat de planters tot hun beschikking hadden om de gehuurde contractarbeiders hun wil op te leggen was de poenale sanctie. Deze hield in dat een contractarbeider, wanneer hij zich niet aan de bepalingen van zijn contract of aan de arbeidswet hield, strafrechtelijk te vervolgen was. Planters konden klachten indienen bij de overheid, die deze vervolgens onderzocht en in veel gevallen tot vervolging over ging. In de strafverordeningen waren straffen vastgesteld voor allerlei vergrijpen, zoals het beschadigen van bedrijfseigendommen, dronkenschap, maar ook luiheid, onwil om te werken, ongehoorzaamheid en grof taalgebruik.[22] De rechterlijke macht was bevoegd voor deze overtredingen straffen op te leggen.

20 Hoefte, *In place of slavery*, 95.
21 James C. Scott, *Domination and the arts of resistance, hidden transcripts* (New Haven 1990), 18.
22 Hoefte, *In place of slavery*, 88.

Tabel 2.1: Klachten en veroordelingen van Javaanse contractarbeiders[23]

Jaar	Ingebrachte klachten		Aantal veroordelingen		% veroordeelde klachten
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	
1894	13	10	12	9	91,3
1895	87	21	80	20	92,59
1896	71	16	65	16	93,1
1897	152	23	151	23	99,43
1898	270	60	257	49	92,73
1899	274	50	238	40	85,8
1900	152	14	138	10	89,16
1901	349	59	289	46	82,11
1902	427	52	406	44	93,95
1903	437	54	410	51	93,89
1904	259	50	242	47	93,53
1905	322	59	311	40	92,13
1906	258	17	214	17	84
1907	368	27	360	27	97,97
1908	404	86	397	86	98,57
1909	506	106	459	98	91,01
1910	526	125	523	125	99,54
1911	514	105	511	101	98,87
1912	582	88	570	87	98,06
1913	380	100	371	100	98,13
1914	314	142	313	142	99,78
1915	443	158	355	113	77,87
1916	574	187	435	130	74,24
1917	495	62	454	40	88,69
1918	310	103	266	84	84,75
1919	137	59	124	52	89,8
1920	340	188	332	183	97,54
1921	779	616	766	609	98,57
1922	1121	481	1116	471	99,06
1923	983	443	980	439	99,51
1924	849	423	817	409	96,38
1925	559	275	540	273	97,48
1926	444	165	438	157	97,7
1927	621	396	607	381	97,15
1928	702	494	694	471	97,41
1929	730	468	730	468	100

Veruit de meeste klachten van de planters betroffen de zogenaamde luiheid van de arbeiders. In de bovenstaande tabel staat een overzicht van aanklachten en daadwerkelijke vervolging van Javaanse contractarbeiders. Al deze aanklachten betroffen aanklachten tegen overtredingen van het arbeidscontract.

Uit de tabel valt op te maken dat een zeer hoog percentage van de ingediende klachten over Javaanse contractarbeiders tot een daadwerkelijke veroordeling leidde. Dit voedt natuurlijk de

23 De gegevens zijn afkomstig uit de koloniale verslagen van de betreffende jaren.

gedachte dat de rechters vrijwel altijd de zijde kozen van de planters. In het geval van een veroordeling kreeg de betreffende contractant meestal een gevangenisstraf met dwangarbeid opgelegd. Om aan zijn contractuele verplichtingen te voldoen moest hij de dagen dat hij wegens de straf niet kon werken achteraf inhalen.

2.2.3 Het loonstelsel

Naast de poenale sanctie had de werkgever ook subtieler methoden tot zijn beschikking om de contractarbeiders goed werk te laten leveren. Een belangrijk instrument hiertoe was het loonstelsel. Hoewel van de Javaanse contractanten werd aangenomen dat ze vrijwillig voor plantagewerk in Suriname hadden gekozen, werd nooit aangenomen dat ze daarom ook vrijwillig goede arbeid zouden leveren op de plantages. Een adviseur van de agent-generaal beschreef de, in zijn ogen tegengestelde, belangen van de planters en de Javaanse contractanten:

> De strijd tusschen werkgever en werknemer, eenerzijds om voor het betaald loon een zoo groot mogelijke hoeveelheid werk te verkrijgen, anderszijds om voor het loon een zoo gering mogelijke hoeveelheid arbeid te praesteeren is zoo oud als er een verhouding van werkgever tot werknemer bestaat. Zijn zijn in dat opzicht elkanders natuurlijk vijanden. En het merkwaardige is, dat tot nu toe nog geen enkele loonstelsel gevonden is dat die strijd geheel heeft opgeheven.[24]

Ook in Suriname was het loonstelsel inzet van veel spanningen tussen de planters en de contractanten. In het arbeidscontract werden feitelijk twee mogelijke loonstelsels als optie voor de planters opengelaten: hij kon zijn arbeiders een dagloon toekennen, of hij kon hen op taak laten werken. Bij dagloon moest hij zijn mannelijke arbeiders boven de vijftien jaar 60 cent per dag betalen en zijn vrouwelijke arbeiders 40 cent.[25] Hiervoor moesten de arbeiders zeven uur op het veld werken, of tien uur in de fabriekshal van de plantages, waar de oogst werd verwerkt. Omdat de kleinere Aziaten gemiddeld minder sterk waren dan creolen en daardoor theoretisch minder werk verrichtten, hield het contract de mogelijkheid open voor werken op taak.[26] Met dit loonstelsel kon theoretisch een goede productiviteit worden afgedwongen, doordat de arbeiders meer betaald kregen naarmate ze meer werk verrichtten. Het probleem dat aanleiding gaf tot veel onvrede zat hem in de definitie van een taak. Een taak was gedefinieerd als de hoeveelheid werk die een gemiddelde arbeider in zeven uur kon volbrengen en voor een taak werd hetzelfde uitbetaald als een dagloon. Werkte de arbeider meer, dan kreeg hij ook meer geld, maar werkte hij minder, dan was de

24 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 93, nota voor de gouverneur van mr. A. van Traa, 23 januari 1929.
25 In 1920 werden deze bedragen aangepast naar 80 respectievelijk 60 cent.
26 Northrup, *Indentured labor*, 117-118.

betaling minder dan een dagloon. Volgens het contract moest het taakstelsel zo geregeld zijn dat "zelfs middelmatige (volle) arbeiders daarmede binnen een contractueelen werktijd, ten minste zestig centen zullen kunnen verdienen, ijverige en ervaren arbeiders naar evenredigheid meer."[27] Wat in de praktijk gebeurde was dat de arbeiders vrijwel nooit de 60, respectievelijk 40 cent per dag verdienden. De oorzaak hiervan lag volgens de planters in de werkhouding van de contractarbeiders, volgens de contractarbeiders in de grootte van de taak.

Hoewel er aanvankelijk geen officiële norm bestond voor het vaststellen van de grootte van een taak, hadden de planters een leidraad aan het *Tarief van Werktaken en Loonen* uit 1861, waarin dagtaken op plantages werden omschreven. Een probleem was dat dit Tarief was gebaseerd op een tienurige werkdag, terwijl de contractarbeiders zeven uur in het veld moesten werken. Sommige planters meenden dit te kunnen verdedigen door te stellen dat de in het Tarief vastgelegde omschrijving van een taak aan de lage kant was. Men zou destijds een lage schatting hebben gemaakt van de gemiddelde hoeveelheid arbeid op een dag, "met het goede doel, toen tot de vrijverklaring der slaven in beginsel besloten was (1861) deze vrije lieden den arbeid op plantages aanlokkelijk te maken."[28] Hoewel de overheid, na felle kritiek op de manier waarop het systeem van taaklonen was geregeld in een rapport van onderzoeker Van Vleuten in 1909 met een betere leidraad kwam, bleef het klachten van arbeiders regenen.

Indien het systeem van werken op taak goed had gewerkt, hadden mannelijke arbeiders per week zo'n f 3,60 moeten verdienen. In werkelijkheid werd op vrijwel alle plantages veel minder verdiend. Als voorbeeld de gemiddelde weeklonen van Javaanse contractanten op plantage Crappahoek tussen 1910 en 1912:[29]

Tabel 2.2: gemiddelde lonen Javaanse arbeiders op *Crappahoek*

1910	f 2,20
1911	f 2,50
1912	f 2,24

Waar de contractanten klaagden over de grootte van de taken, klaagden de planters over de contractanten. Het probleem was volgens hen dat ze gewoon niet hard genoeg werkten. Op plantage Crappahoek kwam de districtscommissaris poolshoogte nemen. Hij was het eens met de planter, dat de lonen zo laag waren omdat de Javaanse arbeiders opzettelijk minder dan een volle taak per dag afmaakten. Om een betere werkprestatie te verkrijgen, raadde hij de planter aan om deze 'luiheid'

27 Zie het contract, III sub 1, in bijlage II.
28 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 48, partieel rapport van de speciale commissie over het immigrantencontract, 21 november 1902.
29 Ibid, inv. nr. 1036, brief van de districts-commissaris aan de agent-generaal, 6 mei 1913.

niet ongestraft te laten.[30] Dat advies gaven overheidsfunctionarissen vaker aan planters die ontevreden waren over de hoeveelheid werk dat verricht werd door contractanten.

Uit het vorenstaande mag blijken dat het goed mogelijk was dat de grootte van een taak vaak te hoog was vastgesteld. Maar wat voor reden hadden de planters om aan te nemen dat niet de grootte van de taak, maar veeleer luiheid van de arbeider de oorzaak was van de lage lonen? Het was de mening van velen dat het streefbedrag van 60 cent loon per dag arbitrair was vastgesteld. Volgens de gangbare mening van de planters waren Javanen absoluut niet spaarzaam en hielden ze op met werken zodra ze genoeg geld hadden verdiend om die dag van rond te komen. Dezelfde adviseur van de agent-generaal die eerder is geciteerd, verwoordde het als volgt:

> De fout [dat het loon bij werken op taak lager is dan bij dagloon] hier zit m.i. dan ook niet in de algemeene toepassing van het taakwerk maar in de (te hooge) fixeering van het dagloon, op een bedrag waaraan de contractarbeider geen behoefte heeft en waarnaar hij bij de bekende arbeidsschuwheid waaraan het meerendeel lijdt dan ook niet streeft.[31]

Een directeur van plantage *Mariënburg* schreef dat verreweg de meeste arbeiders ervoor kozen een dagtaak maar gedeeltelijk af te maken, deels uit "gemakszucht" en deels om "nog eenige uren van den dag zich met andere werkzaamheden, hun privé betreffende, te kunnen bezig houden."[32] Suggesties over loonsverhoging werden door de planters dan ook altijd direct van de hand gewezen als zijnde gevaarlijk: het resultaat zou volgens de planters immers zijn dat de arbeiders nóg minder werk zouden leveren, omdat ze minder lang hoefden te werken om hun benodigde geld te verdienen. Helemaal onterecht zal deze conclusie overigens ook niet zijn geweest. Waar de meeste Javaanse arbeiders op Java in traditionele samenlevingen hadden gewoond kregen ze in Suriname, wellicht voor het eerst, te maken met Europese ideeën over geld verdienen en arbeid. De Indonesische onderzoeker Joseph Ismael stelt in zijn in 1949 verschenen proefschrift dat Javanen op economisch gebied een andere denkwijze hebben dan westerlingen. Voor een Javaan zouden sociale behoeften veel belangrijker zijn dan het streven naar meer welvaart door het verdienen van meer geld.[33]

Een nader onderzoek van de bronnen laat echter ook zien dat de planters het stelsel van taakloon gebruikten om hun uitgaven aan loonkosten te reguleren. Het kwam planters namelijk lang niet altijd slecht uit wanneer arbeiders minder werk verrichtten dan een volle dagtaak. Toen de

30 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 1036, brief van de districts-commissaris aan de agent-generaal, 6 mei 1913.
31 Ibid, inv. nr. 93, nota voor de gouverneur van mr. A. van Traa, 23 januari 1929.
32 Ibid, inv. nr. 41, brief van directeur De Ruijter De Wildt aan de discricts-commissaris van Beneden-Commewijne, 5 mei 1904.
33 Joseph Ismael, *De immigratie van Indonesiërs in Suriname* (Leiden 1949), 156.

districtscommissaris van Commewijne in 1921 een onderzoek instelde naar de lage lonen op plantage *Mon Suici*, kwam hij tot de conclusie dat de planter zijn arbeiders opzettelijk liet luieren, zodat de lonen laag bleven, "hetgeen de plantage niet ongevallig zal zijn met het oog op den druk der tijden".[34]

Over het algemeen kan gesteld worden dat de lonen van contractarbeiders, hoewel niet hoog, nog altijd hoger waren dan lonen voor agrarisch werk in Azië.[35] Daar stond echter tegenover dat de kosten voor levensonderhoud ook veel hoger waren in Suriname dan in Nederlands Oost-Indië. Dat was ook een veelgehoorde klacht van op Java teruggekeerde voormalige contractarbeiders. Zo schreef de hulpcommissaris voor de emigratie te Semarang in 1904:

> Over de behandeling in Suriname werd algemeen geklaagd. Er moest hard worden gewerkt voor een loon, dat hoog lijkt [...] doch dat in werkelijkheid niet veel is, doordat voedingsmiddelen en andere artikelen er zeer duur zijn: zo kost de rijst +/- f 12 per picol.[36]

Een tegenwerping van de zijde van de planters was, dat Brits-Indische contractarbeiders geen problemen zouden hebben gehad om rond te komen. Volgens onderzoeker Van Vleuten in 1909, die pleitte voor hogere lonen voor Javaanse arbeiders, kwam dat doordat Javanen een hogere levensstandaard gewend waren dan Brits-Indiërs.[37]

Waar het taakloonstelsel beoogde de hoeveelheid geleverde arbeid van de contractanten te maximaliseren, lijkt het gebruikt te zijn door de planters om de hoogte van de uitbetaalde lonen beter te controleren en waar mogelijk te minimaliseren. In dat opzicht was het taakloonstelsel een instrument in de gereedschapskist van de planters, bedoeld om de contractanten beter onder de duim te kunnen houden.

2.2.4 Sociale voorzieningen

Volgens het arbeidscontract hadden de Javaanse contractarbeiders recht op huisvesting en medische verzorging op kosten van de werkgever. Aan de ene kant betekende dit een goede service voor de

34 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 79, rapport van de districts-commissaris van Commewijne aan de agent-generaal, 15 december 1921.

35 Northrup, *Indentured labor*, 129.

36 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 43, proces verbaal Semarang, 30 oktober 1904. Een picol is een Javaanse inhoudsmaat. Deze klacht is bijvoorbeeld ook te horen bij teruggekeerde Javanen in 1907: "[...] daar de levensmiddelen te duur zijn, konden zij nauwelijks van hunne verdiensten met hunne familie bestaan." (inv. nr. 50, proces-verbaal 7 september 1907).

37 Rosemarijn Hoefte, *De betovering verbroken,* 79. Wellicht is de hogere levensstandaard ook een verklaring voor de geringere spaarzucht van Javanen ten opzichte van Brits-Indiërs. Volgens de agent-generaal kwam onder Brits-Indiërs meer tuberculose voor, onder meer omdat "de Britsch-Indier zich veelal slechter voedt dan de Javaan om meer te kunnen sparen." NAP, archief-agent-generaal, inv. nr. 60, brief van de agent-generaal aan de consul van Groot-Brittanië en Ierland, 14 januari 1911.

contractanten, maar aan de andere kant konden deze sociale voorzieningen ook worden gebruikt als instrument van controle door de werkgevers. Aangezien het Immigratiedepartement voorkwam dat de planters hun wil al te nadrukkelijk aan de contractarbeiders oplegde, maakten de planters graag gebruik van meer subtiele manieren om dat voor elkaar te krijgen. Mede gedwongen door wetgeving die de rechten van de arbeiders beschermde, nam men een paternalistische houding aan: de planter wist wat goed was voor zijn arbeiders. Op die manier kon men door huisvesting, medische voorzieningen en plantagewinkels controle uitoefenen op de arbeiders. De kwaliteit van de voorzieningen was over het algemeen niet van hoog niveau, zoals zal blijken.

De huisvesting die aan de Javaanse arbeiders werd verstrekt had, naast het verschaffen van onderdak, nog een tweede functie: het binden van de arbeiders aan de plantage. Verschillende groepen contractarbeiders werden apart gehuisvest: Javanen en Brits-Indiërs werden strikt gescheiden gehouden. Al vanaf de aankomst van de eerste Javanen in Suriname probeerden de planters hen "zoo veel mogelijk buiten kontakt te houden met de andere bevolking".[38] Opzichters werden met ontslag bedreigd als ze zich zouden mengen met de Javanen. Raciale segregatie was een middel om onrust op plantages te voorkomen. Het huisvesten van contractarbeiders op de plantage had als voordeel voor de planters dat de Javanen snel op hun werk konden verschijnen, dat ze zich thuis zouden voelen op de plantages en dat desertie minder aantrekkelijk werd. Immers, desertie zou niet alleen desertie van de plantage betekenen, maar ook van de gemeenschap waarvan men onderdeel was gaan uitmaken.[39] Het leven buiten de plantages was over het algemeen onveilig voor Javaanse arbeiders.

Tot 1930 waren de meeste Javaanse contractarbeiders gehuisvest in zogenaamde blokwoningen. Dit waren barakken, die meestal waren onderverdeeld in twee rijen met kamers en een korte voorgalerij.[40] Enkele tientallen woningen konden op een dergelijke manier worden ondergebracht in een barak. De planters waren verplicht woningen te verstrekken die "in goeden staat" verkeerden.[41] Volgens voorschriften moest iedere Javaan minstens zes vierkante meter tot zijn beschikking hebben, eenzelfde hoeveelheid als de slaven tijdens de slaventijd. Van Vleuten stelt in zijn rapport echter dat de slavenwoningen te verkiezen waren boven de nieuwe blokwoningen voor Javaanse immigranten: de voorgalerij van deze nieuwe woningen was veel kleiner. De nieuwe woningen hadden een dak van gegalvaniseerd ijzer, dat meestal slechts een meter uitstak om als voorgalerij te dienen.[42] Pas in 1928 kwam de agent-generaal met een nieuwe regel dat voorgalerijen minstens 2,5 meter breed moesten zijn, om te voorkomen dat de bewoners zelf allerlei "minder

38 ARA, Archief NHM, inv. nr. 9431, brief 18 augustus 1890.
39 Munro, Patterns of resistance, 26.
40 Hoefte, *In place of slavery*, 141.
41 Zie het contract in bijlage II.
42 Hoefte, *De betovering verbroken,* 68.

gewenschte aanbouwsels" construeerden, "die vaak te laag zijn, die lekken en dan een vieze drassigheid in de voorgalerij geven".[43]

Het hoofd van de Openbare Gezondheidsdienst in Suriname stelde in een nota in 1928 dat blokwoningen uit hygiënisch oogpunt rampzalig waren: het intensieve contact tussen de bewoners in de voorgalerij zou tot snelle verspreiding van infecties leiden. Hij haalde statistieken uit een onderzoek in Deli aan, waaruit zou blijken dat het systeem van blokwoningen een ongunstige invloed had op de mortaliteit van de contractarbeiders. Bovendien hield men vaak kippen in de voorgalerij en scheen de zon er vaak recht op.[44] Ook waren de blokwoningen zeer gehorig en slecht bestand tegen diefstal. Het feit dat men in 1928 nog tot de conclusie kwam dat de woningen van slechte kwaliteit waren, gaf wel aan dat de controle op de kwaliteit van de woningen door de districtscommissarissen, die hiermee belast waren, in veel gevallen te kort schoot.

Een andere sociale voorziening op de plantages waren de plantagehospitalen. De grootste plantages waren verplicht een eigen hospitaal op de plantage te onderhouden, kleinere plantages moesten voor hun medische voorzieningen terugvallen op plantagehospitalen in de buurt. Ook het militair hospitaal in Paramaribo functioneerde als ziekenhuis voor contractanten, met name voor de ernstige gevallen. De plantagehospitalen waren natuurlijk in het belang van de Javaanse contractanten opgericht, maar tegelijk vormden ze een uitgelezen mogelijkheid voor de planters om hun arbeiders goed in de gaten te houden. Arbeiders die meenden te ziek te zijn om te werken konden direct in het hospitaal worden opgenomen en in de gaten worden gehouden.

De aanwezigheid van een hospitaal op een plantage garandeerde nog niet de kwaliteit ervan. Elk district in Suriname had een in Suriname gediplomeerd arts als districtsgeneesheer. Deze was verplicht ieder plantagehospitaal in zijn district minstens tweemaal per week te bezoeken om de lokale verplegers te assisteren.[45] Hij kwam hier doorgaans niet aan toe en de toestanden die hij soms in hospitalen aantrof waren regelmatig ontmoedigend. Zo bleek in 1920 het hospitaal van plantage Concordia totaal verwaarloosd: "de ligplaatsen verkeeren in zeer slechten staat, de kussens en matrassen, waarop de zieken lagen, zagen er zoo vuil en vies uit, dat ik ze niet eens met mijne vingertoppen durfde aanraken."[46] Het kwam regelmatig voor dat mannen op vrouwenzalen lagen en andersom. De vloer van het hospitaal op plantage De Vrede was in 1922 bedekt met een centimetersdikke laag uitwerpselen van vleermuizen Bovendien waren er geen medicijnen aanwezig. Volgens de verantwoordelijke voor het hospitaal op de plantage was daar een goede reden voor, hij verklaarde "dat hij de medicijnen in geval van ziekte niet weet toe te passen, zoodat

43 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 91, nota van de inspecteur van de Algemene Gezondheidsdienst, 14 augustus 1928.
44 Ibid, inv. nr. 91, nota 14 augustus 1928.
45 Hoefte, *In place of slavery*, 151.
46 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 76, brief aan gezagvoerder van plantage Concordia, 12 juli 1920.

het zijns inziens weinig op aankomt of er medicijnen wel of niet aanwezig zijn."[47] Een andere vraag is of de medische zorg wel altijd objectief was. In 1910 vond in Commewijne een rechtszitting plaats waarin een contractant van plantage *Alkmaar*, die wegens werkverzuim terecht stond, verklaarde te ziek te zijn geweest om te werken. Volgens zijn verklaring had de arts van de plantage alleen vluchtig aan zijn pols gevoeld en daaruit geconcludeerd dat hij niet ziek was geweest.[48] Ongetwijfeld zal dat niet de standaardprocedure zijn geweest, maar een contractant kon weinig inbrengen tegen het oordeel van een arts.

Het lijkt er alle schijn van te hebben dat de slechte medische zorg een oorzaak was voor de geringe vruchtbaarheid van Javaanse vrouwen in Suriname.[49] Zwangere vrouwen werden op veel plantages amper ontzien. Het was zelfs zo, dat de regels waaraan planters zich ten opzichte van zwangeren hadden te houden minder gedetailleerd en streng waren dan de vroegere regels voor zwangere slaven. Hoewel veel Javaanse vrouwen onvruchtbaar bleken, was de sterfte bij de geboorte en in het eerste levensjaar hoog.[50] De geneeskundig inspecteur schreef in dit verband dan ook aan de gouverneur: "Zeer ongunstig steekt de tegenwoordige toestand af tegen de zorg voor die vrouwen genomen in de slaventijd."[51] De agent-generaal reageerde door te stellen dat een groot deel van de schuld niet bij de medische zorg lag, maar bij de Javaanse vrouwen zelf, die onwetend waren hoe ze voor kinderen moesten zorgen. Zo beschuldigde hij de vrouwen ervan dat ze hun baby's "vol proppen met zacht gekookte rijst en wat dies meer zij".[52] Dit zou veel voedingsstoornissen en sterfgevallen veroorzaken. Volgens de geneeskundig inspecteur berustte dit op een cultureel misverstand. De Javaanse vrouwen gaven hun kinderen fijn gewreven zachtgekookte rijst en fijn gewreven banaan, wat gebruikelijk was op Java.[53] Ook zouden Javaanse vrouwen bang zijn geweest voor ziekenhuizen.[54] Dit zal mede zijn veroorzaakt door de slechte kwaliteit ervan, maar

47 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 80, brief van districtsgeneesheer aan districscommissaris van Beneden Commewijne, 5 november 1922.

48 NAP, archief district Commewijne, inv. nr. 40, brief van de districtscommissaris aan de geneesheer van plantage *Alkmaar*, 10 juli 1910.

49 Het geboortecijfer voor Javaanse contractarbeiders was ongeveer 9 per 1000 contractanten, Hoefte, *in place of slavery*, 75. De geneeskundig inspecteur schreef in 1926 aan de gouverneur: "Uit opgave mij verstrekt door het Immigratie-Departement blijkt mij dat de Javaansche bevolking, in tegenstelling met wat men op Java ziet, zeer weinig toeneemt," archief agent-generaal, inv. nr. 86, nota aan de gouverneur, 12 november 1926.

50 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 86, nota van het departement van de geneeskundig inspecteur, 10 december 1926.

51 Ibid, inv. nr 86, nota 12 november 1926.

52 Ibid, inv. nr. 86, nota van de agent-generaal aan de gouverneur, 16 december 1926.

53 Ibid, inv. nr. 86, nota aan de gouverneur, 14/15 januari 1927. De geneeskundig inspecteur schreef erbij dat hem geen gevallen bekend waren dat dit gebruik voedingsstoornissen en de dood tot gevolg hadden gehad. De agent-generaal noteerde bij die opmerking in de kantlijn: "jammer!".

54 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 86, nota van de geneeskundig inspecteur aan de gouverneur, 9 december 1926. "Meermalen vernam ik van geneesheeren dat het ook zoo moeilijk is vrouwen voor de baring in het ziekenhuis te krijgen. Zij trachten dit op alle manieren te ontduiken. [...] Bij Javaansche vrouwen verloopen de bevallingen meestal buitengewoon gemakkelijk. Een vrouw bevalt, loopt naar de kali om zich te wasschen en gaat verder aan haar huiswerk alsof er niets gebeurd is. Dit is de normale gang van zaken. Het gaan in een ziekeninrichting vreest zij als een onaangenamen last."

waarschijnlijk ook door het grote cultuurverschil tussen hen en de westers opgeleide medici. Deze cultuurverschillen konden leiden tot groot wantrouwen bij Javanen. Javanen vertrouwden liever op hun eigen, traditionele geneeswijzen.[55] Waarschijnlijk was dat er ook de oorzaak van dat in 1927 vier Javaanse contractanten van plantage *La Liberté* weigerden medicijnen in te nemen die door de geneesheer waren voorgeschreven, wat ertoe leidde dat ze tot tweemaal toe door een rechter veroordeeld werden.[56] Twee jaar later weigerde op dezelfde plantage een Javaanse contractarbeider om zich te laten opereren aan een blindedarmontsteking, wellicht ook wegens wantrouwen van de Javaan.[57]

De kwaliteit van de medische zorg was in veel gevallen ondergeschikt aan de economische belangen van de plantages. Een voorval uit 1928 met betrekking tot plantage *Mariënburg* laat dit duidelijk zien. Het hoofd van de Openbare Gezondheidsdienst in Suriname liet weten dat deze plantage, die in dat jaar 600 nieuwe Javaanse contractarbeiders had willen huren, geen nieuwe arbeiders mocht krijgen alvorens het hospitaal op de plantage werd uitgebreid.[58] Dit hospitaal was veel te klein: op de vrouwenzaal lagen 60 vrouwen, terwijl er plaats was voor 32. Op de mannenzaal lagen er meer dan 120, terwijl de zaal berekend was op 78 personen. De geneeskundig inspecteur was duidelijk: "De toestand is onhoudbaar. Het uitbreiden van infecties in het hospitaal is niet meer tegen te houden."[59] Het Immigratiedepartement besloot *Mariënburg* dat jaar toch arbeiders toe te wijzen, nadat het management van *Mariënburg* beloofd had het hospitaal in de toekomst te vergroten. De reden voor de agent-generaal om het advies van de Openbare Gezondheidsdienst in de wind te slaan was het grote belang van *Mariënburg* als plantage voor de Surinaamse economie.[60] De geneeskundig inspecteur was woest en meende dat zijn functie niet meer dan een "paskwil" was, als er toch niet naar hem geluisterd werd. Uit zijn nota aan de gouverneur uit 1928 blijkt dat het bepaald niet de eerste maal was dat economische belangen boven alles werden gesteld in Suriname, zeker niet als dat ten gunste was van *Mariënburg*:

55 Hoefte, *in place of slavery*, 154.
56 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 87, brief van de districtscommissaris van Boven Suriname en Boven Para aan de procureur generaal. De straf maakte indruk, want twee weken later kwam het bericht dat de vier contractanten toch de medicijnen hadden ingenomen (inv. nr. 88, brief van de districtscommissaris aan de agent-generaal, 2 mei 1927).
57 Ibid, inv. nr. 94, brief van de militaire geneeskundige dienst aan de agent-generaal, 23 november 1929. De contractant kon volgens de dienst niet verplicht worden tot operatie.
58 Ibid, inv. nr. 92, brief van het hoofd van de Openbare Gezondheidsdienst in Suriname, 18 mei 1928.
59 Ibid, nota van het hoofd van de Openbare Gezondheidsdienst in Suriname aan de gouverneur van Suriname, 30 augustus 1928.
60 Ibid, nota van de agent-generaal aan de gouverneur, 3 september 1928.

> Ik beklaag mij bij Uwe Excellentie er over dat op dergelijke wijze gehandeld is en mijn gezag ondermijnd wordt bij mijn streven om de verordeningen wat minder grof met de voeten te doen treden en speciaal tegenover ondernemingen die zóó schromelijk zulks doen als Mariënburg.
> Het is deprimeerend voor mijn geneesheeren en voor mij en maakt het blijven doen van onzen dienst onmogelijk als de gewoonte van jaren om Mariënburg toe te staan de verordeningen niet na te leven ook thans weer wordt toegepast en wat mede met mij is afgesproken zoo maar weer ongedaan wordt gemaakt en ik, die de naleving der verordeningen moet controleeren, dat achteraf moet horen.[61]

Op papier konden de zaken soms netjes geregeld zijn, maar de praktijk bleek vaak weerbarstig, ook in het geval van plantagehospitalen. Toch werd vanaf ongeveer 1920 de medische zorg over het algemeen verbeterd. Ook erkende de agent-generaal dat de medische zorg op kleine plantages soms te wensen overliet en beloofde hij hiertegen in actie te zullen komen.[62]

In het rijtje sociale voorzieningen die tegelijkertijd functioneerden als instrumenten van controle moet ook de plantagewinkel worden genoemd. Op vrijwel alle plantages waar Javaanse contractarbeiders werkten was een klein winkeltje aanwezig, gehouden voor rekening van de planter of verhuurd aan een uitbater. Het assortiment van deze winkeltjes omvatte de meest gevraagde levensmiddelen en soms ook enkele luxeproducten. Voor de arbeiders was het gunstig dat ze niet hoefden te reizen om levensmiddelen te kopen. Daar stond tegenover dat de prijzen in plantagewinkels doorgaans veel hoger waren dan in normale winkels in Paramaribo. Naast de monopoliepositie van de winkelier op de plantage werd dit veroorzaakt door het heimelijke doel van de planters om er door middel van de plantagewinkels voor te zorgen dat de lonen die arbeiders verdienden voor een groot deel op de plantages bleven. In het in 1909 verschenen rapport van Van Vleuten wordt als bewijs hiervoor genoemd dat op sommige plantages de huurprijs van de winkel variabel was, gerelateerd aan de hoeveelheid uitbetaald loon aan arbeiders. Voor een monopoliepositie op een plantage werden hoge huurprijzen gevraagd. Vanzelfsprekend werden deze hoge huurprijzen doorberekend aan de contractarbeiders. Het systeem leek te werken, zo werd op plantage *Mariënburg* in 1905 ongeveer de helft van alle lonen besteed in de plantagewinkel.[63]

61 NAP, archief agent-generaal, nota aan de gouverneur, 30 augustus 1928.
62 Ibid, inv. nr. 88, nota van de agent-generaal, 6 december 1927. De agent-generaal schreef in deze nota nog dat de medische zorg op *Mariënburg* "goed" was te noemen.
63 Hoefte, *In place of slavery*, 155.

Tabel 2.3: Winkelprijzen op diverse plantages, 1909.[64]

Naam van de plantage	Alliance	Nieuw Meerzorg	Constantia	Zorg en Hoop	Nieuw-grond	Nieuw Clarenbeek
	f	*f*	*f*	*f*	*f*	*f*
Rijst per pond	0,09	0,10	0,125	0,10	0,10	0,10
Dhall per pond	0,12	0,125	0,125	0,13	0,14	0,125
Bakkersbloem per pond	0,18	-	-	-	-	0,16
Koeliebloem per pond	-	0,10	0,10	0,10	0,13	0,125
Suiker per pond	0,11	0,12	0,10	0,11	0,11	0,11
Zaadolie fles	0,60	0,60	0,60	0,60	0,70	0,65
Beschuit stuk	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01
Tabak pakje	0,20	0,20	0,20	0,22	0,22	0,20
Gezouten vleesch pond	0,40	0,40	0,40	0,40	0,40	0,40
Petroleum per flesch	0,25	0,22	0,22	0,25	0,25	0,22
Aardappels per pond	0,10	0,10	0,10	0,10	0,10	0,10
Zout per pond	0,06	0,04	0,06	0,06	0,06	0,05
Lucifer doos	0,03	0,025	0,03	0,025	0,025	0,03
Lucifer per pakje	0,30	-	0,25	-	-	0,25
Cognac ½ flesch	1,25	1,20	-	1,20	-	1,25
Kaas per pond	0,60	0,60	0,50	-	-	0,60
Spek per pond	0,40	0,40	0,40	0,40	0,40	0,40
Sardines blikje	0,25	0,25	0,20	0,25	0,25	0,20
Brood stuk	0,08	-	-	0,08	0,08	0,08
Bakkeljauw per pond	0,25	0,20	0,225	0,22	0,25	0,22
Amerikaansche tabak pond	1,20	1,30	1,25	1,25	-	1,25
Wijn ½ flesch	0,40	0,40	-	0,40	0,40	0,40
Zeep per stuk	0,06	0,06	0,06	0,06	0,06	0,06
Thee 1/1 pak	0,60	0,60	0,60	0,60	0,65	0,60
Groene erwten	0,18	-	-	-	-	-
Dram per liter	1,20	1,25	-	1,75	1,50	1,50
Massala per pond	0,50	0,45	0,50	0,50	0,50	0,35
Sigarettenboekjes p stuk	0,06	0,06	0,06	0,06	0,06	0,07
Huurprijs winkel per maand	100	50	90	75	35	60
Aantal bewoners, +/-	1000	120	70	190	70	120
Huurprijs per bewoner	0,10	0,42	1,29	0,39	0,50	0,50

64 Gegevens voor de tabel zijn ontleend aan een brief van de districtscommissaris van Cottica en Beneden Commewijne aan de gouverneur, 7 april 1909, NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 36. Het aantal bewoners betreft ook Brits-Indische contractarbeiders en vrije arbeiders. De productomschrijvingen zijn rechtstreeks overgenomen.

Naar aanleiding van het onderzoek van Van Vleuten liet de gouverneur in 1909 de districtscommissarissen een onderzoek instellen naar de vermeende hoge prijzen op plantagewinkels.[65] De districtscommissaris van Cottica en Beneden Commewijne kwam tot de conclusie dat de huurprijs op sommige plantages inderdaad onevenredig hoog was. Hij stelde dat, hoewel de plantagehouders aan de ene kant graag zagen dat hun arbeiders zich goed konden voeden van hun loon, ze aan de andere kant werden verleid om hoge huurprijzen te vragen voor hun winkelpanden.[66] Ook onderzocht hij de relatie tussen huurprijzen en winkelprijzen. Enkele van zijn bevindingen staan in de tabel op de voorgaande pagina, welke eveneens een overzicht biedt van het gemiddelde assortiment van een plantagewinkel. Zoals uit de tabel naar voren komt varieerden zowel de huurprijzen voor de winkelpanden als de prijzen voor de verschillende producten per plantage. Op plantage *Constantia* vroeg de planter een onevenredig hoog bedrag aan huur voor zijn winkelpand, in relatie tot het aantal arbeiders op de plantage. De prijs voor rijst, het meest verkochte product, was op die plantage dan ook hoger dan op de andere plantages. Natuurlijk zeggen deze cijfers op zich niet zoveel, indien we ze niet kunnen vergelijken met de prijzen uit Paramaribo. Die zijn niet allemaal bekend. De districtscommissaris van Cottica en Beneden Commewijne wist wel de stadsprijzen van enkele van de belangrijkste producten: voor rijst betaalde men in de stad 9 cent per pond, voor suiker 10 cent per pond, voor zout 5 cent per pond, voor massala 30 cent per pond. Vergeleken met deze prijzen zijn de prijzen op de plantages over het algemeen inderdaad een stuk hoger. Toch was de plantagewinkel voor de meeste contractanten de makkelijkste, zo niet de enige manier om aan levensmiddelen te komen.

Het hoofddoel van al deze sociale voorzieningen was om de Javaanse contractanten zo veel als mogelijk op de plantages te houden. Mocht het voorkomen dat ze tijdens werkuren tóch van de plantage af moesten, dan hadden ze een speciale pas nodig van de planter. Op deze manier werden plantagearbeiders continu in de gaten gehouden, zowel thuis als eventueel in het ziekenhuis. Bovendien vloeide een deel van het verdiende geld na een omweg via de plantagewinkels weer terug in de handen van de planters.

2.3 Machtsmisbruik op de plantages

Waar machtsrelaties sterk asymmetrisch zijn is het risico op misbruik van macht groot. Ook Javaanse contractarbeiders kregen te maken met personen die misbruik maakten van hun positie. Allereerst konden de planters zelf misbruik maken van hun positie als belangrijkste mannen op de

65 NAP, Archief van het Disctricts-Commissariaat van Commewijne, 1863 – 1983, 1.24.09, inv. nr. 36, circulaire van de gouverneur aan alle districtscommissarissen, 20 maart 1909.

66 Ibid, inv. nr. 36, brief van de districtscommissaris van Cottica en Beneden Commewijne aan de gouverneur, 7 april 1909.

plantages. Deze planters hadden Europese of creoolse opzichters in dienst, die werden bijgestaan door *mandurs*. Deze waren afkomstig uit de groep contractarbeiders zelf, waardoor ze onder hun landgenoten meestal niet populair waren. Al deze personen konden in de verleiding komen om de contractanten onder hun voor eigen doeleinden te misbruiken. Met betrekking tot Javaanse contractarbeiders zijn daar dan ook talloze voorbeelden van te geven. Drie voorbeelden van misbruik door respectievelijk een *mandur*, twee opzichters en een planter worden hieronder gegeven.

Op plantage *Slootwijk* was de Javaanse contractarbeider Noto opgeklommen tot *mandur*. Erg betrouwbaar bleek hij echter niet te zijn, want hij voerde een bewind waar zijn eigen landgenoten slachtoffer van werden. Hij had met een groep Javaanse contractanten afgesproken dat hij iedere zaterdagmiddag, bij de uitbetaling van het loon, al dit loon in ontvangst zou nemen namens de arbeiders. In ruil daarvoor zou Noto zorgen voor voeding en kleding, zodat de contractanten zich daar geen zorgen over hoefden te maken. Het saldo zou aan de contractarbeiders worden uitgekeerd, zo dacht ook de planter, maar in de praktijk bleef een groot deel, zo niet alles, aan de strijkstok van Noto hangen. In de zomer van 1914 kregen de betreffende contractanten steeds te weinig voedingsmiddelen om een week van te leven, bijvoorbeeld slechts zes mokken rijst. Om te voorkomen dat zijn fraude uit zou komen, had hij de groep Javanen met afranseling bedreigd als ze het zouden wagen om bij de planter of de opzichter te gaan klagen. Uit angst voor Noto en zijn aanhangers had niemand durven klagen, totdat Noto op een dag in juli 1914 ziek en bedlegerig was. De planter vroeg de districtscommissaris om een onderzoek in te stellen. Noto erkende dat hij geld had ingehouden, maar stelde dat hij keurig het saldo had afgedragen en dat hij nooit iemand met afranseling had bedreigd. Het viel de districtscommissaris echter op dat iedereen bang was voor Noto, dat Noto een verdacht hoog saldo had op de spaarbank en dat de twee vrouwen van Noto "beladen zijn met gouden munten en sieraden". Noto werd voorlopig de toegang tot de plantage ontzegd, maar het kwaad was al geschied.[67]

Een ander voorbeeld van machtsmisbruik, ditmaal door een blanke opzichter, is te vinden op plantage *Rust en Werk* in 1906. De 24-jarige opzichter, dhr. Meurs, had een Javaanse vrouw, Bok Ngatidjen, geld aangeboden om zich met hem af te zonderen van de overige arbeiders. De vrouw was niet op dit aanbod ingegaan, maar had dit voorval wel aan haar Javaanse man Pawiro verteld. Enkele dagen later was Ngatidjen, samen met een bevriend Javaans echtpaar, aanwezig op een dansfeest op de plantage. Toen deze drie personen 's avonds naar huis terugkeerden, moesten ze langs het huis van Meurs, die Ngatidjen iets toeriep en vervolgens naderbij kwam. Hij zei haar dat

67 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 1037, brief districtscommissaris Cottica en Boven Commewijne aan de agent-generaal, 22 juli 1914. Volgens de Javaanse Database Suriname van het Nationaal Archief (Den Haag) keerde Noto echter terug naar Slootwijk, waar hij nog tot 1942 bleef wonen, het jaar van zijn overlijden.

ze met hem mee moest gaan, omdat hij haar iets te vertellen had. De vrouw wilde aanvankelijk niet meegaan, maar haar Javaanse vriendin was bang geworden en zei haar "dat zij niet mocht weigeren te gaan als een blanke haar wat te zeggen had." Daarna nam de opzichter haar bij de hand en nam Ngatidjen mee naar zijn huis, waar hij met haar sliep.

Pawiro, haar man, die als contractant in het plantagehospitaal werkte, besloot bij de boekhouder van de plantage, dhr. Jas, een pas te vragen om de plantage te mogen verlaten, zodat hij over het misbruik van zijn vrouw kon klagen bij de districtscommissaris. De boekhouder liet eerst Meurs halen, waarna de twee in het Nederlands spraken, wat Pawiro niet kon verstaan. Vervolgens zei de opzichter in het Javaans, hetgeen Jas weer niet kon verstaan: "Als je mij gaat aanklagen, dan zal ik je het gemakkelijker werk in het hospitaal afnemen, en je in het veld laten werken." Pawiro besloot toch te gaan klagen en kreeg later op de dag inderdaad van een Javaanse *mandur* te horen dat deze opdracht had gekregen om Pawiro de volgende dag op het veld te laten werken. Als straf heeft de districtscommissaris Meurs "ernstig toegesproken en de gezagvoerder verzocht dat dergelijke zaken niet meer zullen voorkomen."[68]

Nog een voorbeeld van seksueel misbruik, wederom op *Rust en Werk*, is te vinden in 1928, toen een Javaanse man bij de districtscommissaris kwam klagen over het feit dat zijn 13-jarige dochter zwanger was geworden nadat ze verleid was door de schrijver van de plantage. Deze schrijver erkende dat hij seksueel contract met het meisje had gehad, maar dat dit al langer dan een jaar daarvoor was gebeurd. Uit onderzoek bleek dat de man, dhr. Ravales, er nog meer seksuele contracten met Javaanse vrouwen op nahield. Toch was de districtscommissaris er niet van overtuigd dat de schrijver de zwangerschap van het meisje het veroorzaakt en hij schreef "dat het kleine meisje een groote vagebond is, die zich met vele mannen afgeeft." Hij stelde voor de zaak "stil te laten rusten." De agent-generaal stelde er echter nog wel prijs op dat aan Ravales te kennen werd gegeven "dat een volgend maal niet met een simpele waarschuwing zal worden volstaan."[69]

Ook het hoogste management van plantages bleef soms niet gevrijwaard van beschuldigingen van seksueel misbruik. In 1902 brak op plantage *Mariënburg* een grote opstand uit, die uiteindelijk aan verschillende contractarbeiders het leven kostte. Een loonkwestie zou de oorzaak zijn geweest van het hele gebeuren. Er zijn echter geruchten dat iets anders meespeelde, namelijk seksueel misbruik door de directeur van *Mariënburg*, dhr. Mavor, van vrouwelijke contractarbeiders. Verifieerbaar is dit niet meer, maar het zal ongetwijfeld zijn voorgekomen dat

68 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 49, processen verbaal, 24 oktober 1906, met verslagen van verhoren van Pawiro, Ngatidjen, het Javaanse echtpaar en Meurs, brief van de districtscommissaris aan de agent-generaal, 29 oktober 1906. Overigens ontkende Meurs alles en bovendien beweerde hij Pawiro nooit te hebben bedreigd. Gezien de reprimande van de districtscommissaris was deze niet overtuigd door Meurs' lezing van het verhaal.

69 Ibid, inv. nr. 1045, brief van de agent-generaal aan de districtscommissaris van Commewijne, 15 september 1928 en vice-versa, 21 september 1928.

planters hun machtspositie ten opzichte van vrouwen misbruikten.

De Mariënburgopstand van 1902 was de grootste opstand in de geschiedenis van de Surinaamse contractarbeid. Niet altijd hadden opstanden een dergelijke omvang en waren de reacties van contractarbeiders zo uitgesproken. Over deze reacties gaat het volgende hoofdstuk.

3. "De strijd tusschen werkgever en werknemer": de werknemer

Vrijwel het hele leven van de Javaanse contractarbeiders speelde zich af op de plantages, die in het vorige hoofdstuk zijn geschetst als vrijwel totalitaire instituties. Ondanks dit totalitaire karakter hebben de planters nooit totale controle kunnen krijgen over de Javaanse contractanten en hun gedrag. De Javaanse bevolkingsgroep reageerde op hun positie onderaan de plantagehiërarchie door zich sterk naar binnen te keren. Meestal bleef men het werk doen wat van ze verwacht werd. In sommige gevallen echter kwamen ze, gedwongen door overweldigende omstandigheden op de plantages, openlijk in actie tegen de planters en hun regime. Deze twee verschillende reacties staan niet diametraal tegenover elkaar, ze moeten meer gezien worden als twee kanten van dezelfde medaille. De grens tussen accommodatie en verzet is niet altijd duidelijk aan te geven.

In dit hoofdstuk zal worden gekeken naar de reacties van de Javaanse contractarbeiders op hun nieuwe positie als plantagearbeiders onder contract. Natuurlijk zullen deze reacties van individu tot individu verschillend zijn geweest, toch lijken een aantal algemene uitspraken mogelijk te zijn. Allereerst zal de sociale context van de Javaanse contractanten op de plantages worden geschetst. Vervolgens zal worden ingegaan op verzet dat deze contractanten bij tijd en wijle pleegden om hun positie te verbeteren. Aangezien naast de planters ook nog de overheid een rol speelde in het institutionele kader waarbinnen de Javanen werkten, is dit verzet opgedeeld in zowel legale vormen van verzet tegen de planters, als illegale vormen van verzet.

3.1 De sociale context op de plantages

Een van de aspecten van het Javaanse leven waar de planters nooit volledig greep op konden krijgen was de Javaanse cultuur en de karaktereigenschappen die deze cultuur cultiveerde. Deze karaktereigenschappen werden niet altijd negatief beoordeeld. Zo zag de directie van *Mariënburg* de Javaanse contractarbeiders als bescheiden, kalm en snel tevreden met het loon dat ze kregen.[1] Toch bedriegt schijn soms. Hoewel Javaanse contractarbeiders inderdaad minder vaak in opstand zijn gekomen dan Brits-Indische contractarbeiders in Suriname, betekent dat niet dat ze meer tevreden waren over hun situatie. Om hun reacties beter te kunnen begrijpen is het van belang de bredere context van hun cultuur in ogenschouw te nemen. Daarbij moet worden opgemerkt dat 'de' Javaanse cultuur niet bestaat. Het is meer accuraat om te spreken van een nieuwe, gemêleerde

1 ARA, Archief NHM, inv. nr. 9434, brief 2 januari 1901. Overigens wordt deze laatste karaktertrek niet geheel als positief gekwalificeerd, omdat dit met zich meebracht dat de Javanen zich niet “verder inspannen om meer geld te verdienen”. Zie hiervoor ook paragraaf 2.2.3.

Javaanse cultuur in Suriname, samengesteld uit elementen van culturen van verschillende streken op Java en nieuwe, Surinaamse elementen. Als reactie op hun onderdrukte positie in Suriname was deze nieuwe cultuur sterk naar binnen gericht. Javanen konden in Suriname niemand vertrouwen behalve andere Javanen. Voor buitenstaanders was de Javaanse cultuur in Suriname dan ook zeer moeilijk te doorgronden. Enkele elementen waar hier aandacht aan zal worden besteed, zijn de sociale verhoudingen binnen de groep Javaanse contractanten, groepsgevoel door middel van religieuze overtuigingen en het gokspel.

3.1.1 Javaanse sociale relaties op de plantages

Javaanse contractarbeiders zullen zich vooral de eerste maanden van hun verblijf in Suriname ongemakkelijk hebben gevoeld. Ze waren terechtgekomen in een vreemd land, met onbekende arbeidsomstandigheden en vreemde bevolkingsgroepen. De Javanen keerden zich daarom vooral tot leden van hun eigen bevolkingsgroep, hetgeen gemakkelijk was, aangezien ze bij elkaar woonden op de plantages. Als een belangrijke eigenschap van de Javaanse cultuur wordt vaak gezien het streven naar een staat van *rukun*, harmonieuze relaties door het vermijden van conflicten.[2] De relaties tussen Javanen onderling waren echter in veel gevallen verre van harmonieus. Zo ontstonden er al snel scheidslijnen tussen groepen Javanen die met verschillende boten naar Suriname waren gekomen. Deze mensen hadden veel tijd met elkaar doorgebracht, zowel in de depots als tijdens de bootreis. Op die wijze ontstond een onderlinge band die vriendschap oversteeg, een soort familierelatie. Deze groepen, *jaji's*, werden vaak grotendeels aan dezelfde plantage toegewezen.[3]

Tussen de verschillende *jaji's* waren de relaties soms erg slecht. De belangrijkste oorzaak hiervan was het vrouwentekort, dat pas in de jaren 1920 minder werd.[4] Mannen binnen een *jaji* eigenden zich vaak de vrouwen binnen die groep toe, hetgeen soms tot ruzies leidde met andere *jaji's*. Gevechten tussen deze groepen kwamen dan ook regelmatig voor.[5]

Binnen *jaji's* waren de relaties ook niet altijd goed. Vooral jonge mannen kwamen in aanmerking voor de contractarbeid, waardoor er maar weinig ouderen op de plantages waren, die traditioneel het gezag hadden kunnen nemen. In de plaats van leeftijd kwam fysieke kracht. De brutaalste en sterkte contractarbeiders, de *bandols*, eigenden zich de meest vooraanstaande plaats

2 Annemarie de Waal Malefijt, *The Javanese of Surinam* (Assen 1963), 57. Javanen voelden zich vanuit hun cultuur verpolicht om elkaar onderling te helpen, in het Javaanse *gotong royong*. Interview met dhr. S. Sopawiro, 24 april 2008, Wanica.

3 Parsudi Suparlan, *The Javanese in Suriname: ethnicity in ethnically plural society* (Ann Harbor 1976), 86.

4 Zie hiervoor bijlage III.

5 Sylvia M. Gooswit, 'Geen bos gerooid, maar een boom geveld, een kwart eeuw EBG-zending onder Javanen in Suriname, 1909-1925, deel 2', in: *OSO*, nummer 2, jaargang 21, november 2002.

toe. Het leidt weinig twijfel dat deze *bandols* ook het voortouw namen in het verzet tegen de planters, iets waar later aandacht aan zal worden geschonken.
Op de plantages kwam relatief veel criminaliteit voor. Ruzies tussen Javanen leidden niet zelden tot grote vechtpartijen. Daarnaast vonden veel diefstallen plaats, die nog eens werden vergemakkelijkt door het feit dat de blokwoningen makkelijk waren binnen te dringen.[6]

Natuurlijk braken er niet alleen vechtpartijen uit tussen Javanen onderling. Op veel plantages moesten de Javaanse contractanten samenwerken met Brits-Indische contractanten. Dat kon soms ook tot spanningen leiden. Een voorbeeld is te vinden op plantage *Killenstein* in 1911. Een Brits-Indische contractarbeider stond, samen met een groepje landgenoten, langs de kant van de weg een pijpje te roken en uit te rusten van werkzaamheden aan een dam. Een Javaan die langskwam vroeg zich hardop af waarom hij niet aan het werk was, waarop de Brits-Indiër antwoordde: “gij zijt geen hoofdman”. Niet lang daarna ontaardde de ontmoeting in een vechtpartij, waarin de Javaan werd bijgestaan door enkele van zijn landgenoten.[7] Dergelijke vechtpartijen tussen groepen Javanen en Brits-Indiërs waren niet aan de orde van de dag, maar kwamen toch regelmatig voor.[8]

3.1.3 Groepsgevoel

Dat er animositeit tussen verschillende *jaji's* kon heersen, nam nog niet weg dat de leden van alle *jaji's* Javanen bleven. De Javanen vormden een bevolkingsgroep in Suriname die duidelijk anders was dan de andere bevolkingsgroepen. Omdat alle Javanen onderaan de sociale hiërarchie stonden was het niet verwonderlijk dat er een soort saamhorigheidsgevoel ontstond. Breuken tussen *jaji's* waren lang niet zo groot als breuken tussen bevolkingsgroepen. Een belangrijk samenbindend element in de Javaanse cultuur was religie: vrijwel alle Javaanse contractarbeiders die naar Suriname kwamen beschouwden zichzelf als moslim. Daarmee introduceerden ze een nieuwe godsdienst in de Surinaamse samenleving: de islam. In de praktijk was de overgrote meerderheid van de Javanen slechts nominaal moslim. Allerlei traditioneel-Javaanse religieuze ideeën en gebruiken waren nog springlevend, maar waren overgoten met een islamitisch sausje. De islam werd beschouwd als een onafscheidelijk en samenbindend onderdeel van de Javaanse cultuur. Het islamitisch geloof opgeven werd dan ook beschouwd als verraad aan de eigen cultuur. Een Javaan

6 Zie o.a. NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 76, brief van de procureur-generaal aan de agent-generaal, 8 april 1920, waaruit blijkt dat een Javaan kledingstukken had gestolen van een landgenoot. Verder is een brief te vinden van de beheerder van plantage Slootwijk, waarin deze hekelt dat er onder de Javanen op zijn onderneming zoveel diefstallen plaatsvinden, archief agent-generaal, inv. nr. 60, brief beheerder plantage Slootwijk, 4 januari 1911.
7 NAP, archief district Commewijne, inv. nr. 42, proces-verbaal 15 februari 1911.
8 Hoefte, *In place of slavery*, 105.

die bijvoorbeeld christen werd kon er dan ook op rekenen dat zijn landgenoten hem voortaan links zouden laten liggen. De Javanen kenden een schaamtecultuur, wat inhield dat het openbaar worden van een misstap of zonde erger was dan het eigenlijke begaan ervan.[9] Van alle dingen waar men zich voor kon schamen, was het openbaar worden dat een Javaan christen was geworden erger dan bijvoorbeeld het bekend worden van een buitenechtelijke relatie. Een Javaan die christen werd, werd direct blootgesteld aan de ergste vormen van roddel.[10] Dergelijke roddel is een beproefde manier om te voorkomen dat meer mensen het in hun hoofd zouden halen om hetzelfde te doen als het slachtoffer van de roddel. Daarmee is het een geschikt instrument om conformiteit ten opzichte van overheersende groepen te bewerkstelligen.[11] Op die manier werd de cohesie binnen de groep Javanen versterkt door religieuze uniformiteit.

3.1.2 Het gokspel

Een combinatie van gebrek aan mogelijkheden om te ontspannen, gebrek aan ouderlijk gezag en gebrek aan vrouwen[12] leidde tot een kwaad dat in de ogen van de planters rampzalig was: overmatig gokken. Het gokspel was op Java ook al populair, maar op de Surinaamse plantages werd het al snel het belangrijkste vermaak voor de mannen. Bij feesten en uitbetalingen kwamen al snel de goktafels tevoorschijn. De populairste variant was het *dadu* spel, daarnaast speelde men het dobbelspel *kopyok* en het Chinese kaartspel *tjéken*.[13] Op dagen dat het loon werd uitbetaald, op de meeste plantages op zaterdagmiddag, waren vaak direct Javaanse beroepsdobbelaars uit Paramaribo present om de arbeiders tot spelen te verlokken.[14] Deze beroepsdobbelaars waren de grote winnaars, zij verdienden aan het dobbelspel. Naast dobbelen om geld werd er door Javanen onderling soms zelfs gedobbeld om vrouwen. Volgens de gouverneur van Suriname was ook "menig certificaat van ontslag [...] bij de speeltafel verkwanseld".[15]

De planters waren fel gekant tegen het dobbelen, omdat het de routine en discipline op de

9 Gooswit, 'Geen bos gerooid', 297. Gooswit wijst erop dat in het westen een schuldcultuur heerst, waar de overtreding op zich erg is.

10 Suparlan, *Javanese in Suriname*, 92.

11 Scott, *Domination and the arts of resistance*, 143.

12 Gooswit, 'Geen bos gerooid', 290. Gooswit wijst erop dat vrouwen vaak het geld beheerden op Java. Zie bijlage III voor een overzicht van de man/vrouw verhouding op de plantages.

13 Het laatste spel werd ook door vrouwen gespeeld, vaak om kleine bedragen en meer om de sociale contacten dan om het geld. Interview met dhr. S. Sopawiro, 24 april 2008, Wanica.

14 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 75, brief van de agenten van de NHM aan de sub-agent voor de immigratie, 12 augustus 1919. Volgens deze agenten maakt de beroepsdobbelaar "door valsch spel den koelie in enkele oogenblikken een groot deel van het verdiend loon afhandig". Een eventuele loonsverhoging zou "in het beste geval beteekenen enkele minuten langer aan den speeltafel".

15 Ibid, inv. nr. 84, brief van de gouverneur aan de minister van koloniën, 9 juli 1921. Een certificaat van ontslag werd door de agent-generaal uitgereikt na het beëindigen van het arbeidscontract, waarna de arbeider dus vrij was.

plantage ondermijnde.[16] Bovendien kostte het "verderfelijke" dobbelspel sommige Javanen zoveel geld dat er niet eens genoeg over bleef om voedsel en kleding van te kopen.[17] Planters verzochten de overheid dan ook regelmatig om stappen te ondernemen tegen het spelen van het dobbelspel op plantages. Soms verzocht men om politieagenten te sturen om een einde te maken aan deze activiteit.[18] Hoewel de overheid het dobbelspel officieel verbood is het nooit gelukt om het daadwerkelijk uit te roeien.

Volgens Parsudi Superlan was het dobbelspel een poging van de Javaanse contractarbeiders, die zich door de teleurstellende omstandigheden op de plantages verliezers voelden, om op zekere hoogte toch een winnaar te kunnen zijn.[19] Gezien het feit dat de meesten geld verloren wellicht ver gezocht, maar in de stressvolle situatie op de plantages was het gokken wel een uitlaatklep en kon het uitgroeien tot een soort nationale sport. In feite was het zelfs identiteitsbepalend: het was typisch Javaans en in die zin een deel van de eigen cultuur. Ondanks de uitgevaardigde verboden bleef men dobbelen, wellicht uit verslaving, maar toch ook, en misschien wel juist, omdat het tevens een culturele eigenheid was.

3.2 Verzet

De zware omstandigheden op de plantages, de lage lonen en de teleurgestelde verwachtingen zullen de Javaanse contractarbeiders genoeg redenen tot onvrede hebben gegeven. Het tot uiting brengen van die onvrede in de richting van de planters en de overheid was niet altijd eenvoudig. De planters probeerden een stevige grip op hun contractanten te houden en openlijk verzet tegen het plantersregime kon gevaarlijk zijn. Op het eerste oog lijken de pogingen van de planters succes te hebben gehad: openlijk verzet in de vorm van grootschalige stakingen waarbij contractarbeiders van meerdere plantages het werk neerlegden heeft zich niet voorgedaan. Voor de contractanten was deze openlijke vorm van collectief verzet over het algemeen veel te riskant of onmogelijk, wat ertoe leidde dat verzet op de plantages vaak individueel was. Op deze manier was verzet een soort psychologische uitlaatklep.[20] Een andere koers was ook mogelijk: verzet plegen binnen de kaders van de wet. Dit hield in dat men ging klagen bij de districtscommissaris over de situatie op de plantage. De specifieke situatie van Javaanse contractarbeiders op Surinaamse plantages leverde specifieke reacties op. Voordat deze de revue passeren, is het echter goed om eerst dieper in te gaan

16 Hoefte, *In place of slavery*, 161.
17 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 75, brief 12 augustus 1919.
18 NAP, archief van Commewijne, inv. nr. 32, brief van plantagedirecteur Shedden van Alliance aan de districtscommissaris, 16 juni 1900.
19 Suparlan, *Javanese in Suriname*, 87.
20 Munro, Patterns of resistance, 23.

op conceptuele ideeën over verzet.

3.2.1 Accommodatie en verzet

Reacties van Javaanse contractarbeiders op hun onvrede waren zeer uiteenlopend. Het is van belang om in de gaten te houden dat eventuele afwezigheid van stakingen, geweldplegingen en dergelijke niet betekende dat onvrede over de situatie ook afwezig was. Het kon een goede strategie van Javaanse contractanten zijn om niet openlijk in verzet te komen op manieren waarmee de Surinaamse wet zou worden overtreden, maar om te handelen binnen de kaders van de wet. Dit kon gebeuren uit angst om gestraft te worden, maar ook uit de realisatie dat contractarbeid slechts een tijdelijke toestand was. In dit verband spreekt men wel van accommodatie, het onderwerpen aan de opgelegde regels. Accommodatie hoefde nog niet te betekenen dat men alles maar slikte. In zijn eerder aangehaald werk schrijft James Scott dat machthebbers soms concessies moeten doen aan hun ondergeschikten om zelf geloofwaardig te blijven.[21] Zouden de planters dat niet gedaan hebben, dan zou hun eigen visie van de contractarbeid, hun *public transcript*, dat men onder andere sociale voorzieningen aanbood in ruil voor werk, alle geloofwaardigheid hebben verloren. Zo moesten deze sociale voorzieningen natuurlijk wel enige kwaliteit hebben. De Javaanse contractarbeiders konden klagen over hun behandeling in plantagehospitalen of over hun huisvesting, waarbij ze de planters aan hun beloften konden herinneren. Dit klagen gebeurde geheel binnen de kaders van de wet, over het algemeen bij de districtscommissaris. Om op deze manier in actie te komen kan gezien worden als een vorm van verzet, maar het is toch feitelijk een vorm van accommodatie: men bewandelde alle officiële kanalen om verbetering te brengen in hun situatie. Het is zeer wel mogelijk dat langs deze officiële weg meer successen waren te boeken dan via illegaal verzet.

De andere kant van de medaille was verzet, waarmee de wet overtreden werd en men het risico liep om gestraft te worden. Dit verzet kon collectief zijn, maar dat was vaak moeilijk, gezien het feit dat de planters hun best deden om de contractarbeiders geïsoleerd te houden. Als voorbeelden van collectief verzet kan gedacht worden aan stakingen en opstanden. Meer individueel verzet tegen de situatie op de plantages kon bestaan uit geweldpleging ten opzichte van opzichters of desertie van de plantages. Ook verzet op kleinere schaal kwam voor, wat Scott "everyday forms of resistance" noemt: hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan het simuleren van ziekten, langzamer werken en bewust het werk saboteren. Op deze wijzen konden contractarbeiders in verzet komen zonder zelf al te veel risico te lopen met als beoogd resultaat een kleine verbetering in hun situatie.

21 James Scott, *Domination and the arts of resistance,* 18.

De grens tussen accommodatie en verzet is vaag en in sommige gevallen niet duidelijk weer te geven. Om Scott weer aan te halen: "everyday forms of resistance" zijn weliswaar kleinschalig, maar bij elkaar op geteld kunnen ze enorm schadelijk zijn voor de machthebbers, in dit geval de planters. Het succes van veel vormen van alledaags verzet hing er echter van af dat ze niet duidelijk werden waargenomen: het was verborgen verzet. Uit bronnen is deze vorm van verzet dan ook zeer moeilijk af te leiden, deze bronnen zijn vrijwel nooit afkomstig van de Javaanse contractanten zelf. Ook de Surinaamse kranten hadden vrijwel alleen aandacht voor grootschalige vormen van verzet,[22] terwijl al het waargenomen verzet wellicht maar een zeer klein deel was van het totale verzet dat de Javanen gepleegd hebben.

3.2.2 Klagen en staken

Wanneer Javaanse contractarbeiders bezwaren hadden tegen de behandeling die hen op de plantages ten deel viel en wanneer ze meenden dat ze wettelijk gezien in hun recht stonden, konden ze natuurlijk gaan klagen bij hun werkgever, maar of dat altijd gebeurde is de vraag. Volgens het Immigratiedepartement waren de meest Javanen zeer terughoudend tegenover hun directe meerderen.[23] Als dit waar is, heeft het wellicht te maken met de soms onderdanige Javaanse cultuur, die groot respect heeft voor gezag.[24] Of dit voor alle Javanen gold valt te betwijfelen. Volgens de directie van *Mariënburg* in ieder geval niet, zij meende dat de Javanen in Suriname veel "vrijmoediger" waren dan in Nederlands Oost-Indië. "Dit is begrijpelijk, want in den vaak brutaal optredenden Br. Indiër ziet hij, hoe hij zich hier, zonder vrees voor de gevolgen, gerustelijk uiten kan tegenover wien ook en van dit voorrecht maakt hij al spoedig na aankomst in de kolonie een ruim gebruik."[25] In 1902, toen planters nog betrekkelijk weinig ervaring hadden met Javanen als contractarbeiders, meende een commissie die zich bezig hield met immigrantenzaken echter, dat gezagvoerders op plantages, "op eenige loffelijke uitzonderingen na", de takt misten om het vertrouwen van hun contractarbeiders te winnen. "Het gevolg daarvan is dat waar er grieven bestaan de arbeider zich daarmede niet wendt tot zijn werkgever, doch naar aanleiding daarvan gaat heulen met zijn mede-arbeiders."[26] In plaats van het heft direct in eigen handen te nemen, kon men eerst

22 Hoefte, *In place of slavery*, 186.

23 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 75, brief van de agenten van de NHM aan de sub-agent voor de immigratie, 12 augustus 1919. De NHM-agenten deelden dit standpunt van het Immigratiedepartement niet, althans, niet wat betreft plantage *Mariënburg*.

24 Parsudi Suparlan stipt ook de mogelijkheid aan dat de Javanen erkenden dat ze zich ten opzichte van andere bevolkingsgroepen in een ondergeschikte positie bevonden, waardoor ze zich in relaties met deze andere groepen onderdanig gedroegen. Suparlan, *Javanese in Suriname*, 93. Dhr. S. Djasmin betitelde dit gedrag met de Javaanse term *Tindah andap asor*, nederig gedrag. Javanen spreken ook onderling een 'hogere' Javaanse taal als ze tegen ouderen praten. Interview met dhr. S. Djasmin, 7 mei 2008.

25 Ibid.

26 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 48, partieel rapport (over het immigrantencontract), 21 november 1902.

nog een klacht indienen bij de districtscommissaris van hun district.

Elk district in Suriname had een districtskantoor waar de Javanen zich zouden kunnen vervoegen. Om dit te doen tijdens werktijd hadden ze een pas nodig van de planter waarmee hen toestemming werd verleend om de plantage tijdelijk te verlaten. Op zich een merkwaardig systeem: de planter moest de contractant toestemming verlenen om tegen hem een klacht in te dienen. Toch lijken er door dit systeem geen grote misstanden te zijn ontstaan, waarschijnlijk ook omdat het de planters wettelijk verplicht was om een verlofpas te verstrekken als contractarbeiders een klacht in wilden dienen.[27] Als een groep Javanen dit van plan was, werden een tot drie woordvoerders uitgekozen, die vervolgens van een pas voorzien, mochten gaan klagen.[28] Een groter probleem was dat de kantoren voor veel contractanten moeilijk te bereiken waren en dat het kon voorkomen dat de districtscommissaris zelf afwezig was, waardoor men moest klagen bij een secretaris. Daarnaast gebeurde het klagen vrijwel altijd met behulp van een tolk in dienst van de overheid, terwijl maar weinig Javanen vertrouwen hadden in de tolk.[29]

De districtscommissarissen genoten ook niet altijd het volle vertrouwen van de contractanten. Dit werd mede veroorzaakt door het feit, dat de districtscommissarissen ook toezicht moesten houden op de uitvoer van straffen die aan contractarbeiders waren opgelegd.[30] Daarom gebeurde het soms dat Javanen zich rechtstreeks richtten tot de agent-generaal, door zich (illegaal) naar het Immigratiedepartement in Paramaribo te begeven of door hem te schrijven. Zo schreef een pas uit Java aangekomen contractarbeider al snel na zijn aankomst in Suriname een brief aan de agent-generaal, die op het Immigratiedepartement vertaald werd door een tolk:

> Ik zend UedelGestrenge mijn eerbiedigen groet en verzoek U de volgende klacht te willen doen onderzoeken: toen ik naar plantage de Eendracht ging, heeft u mij gezegd dat ik f 1.50 per dag zou verdienen, ik heb echter de 1e week f 5.80 en de 2e week f 4.85 verdiend. Op een dag heb ik gewerkt van 6 uur 's morgens tot 6 uur 's avonds en heb maar f 0.60 verdiend; van dit loon kan ik, zooals u zelf kunt begrijpen, niet leven.[31]

27 Koninklijk Besluit, art 63 juncto 67 Koninklijk Besluit 22 maart 1872, gb no 8.

28 Dat neemt niet weg dat sommige Javaanse contractanten die bij een districtscommissaris kwamen geen pas bij zich hadden, maar illegaal van de plantage waren weggelopen, zoals in het geval van een viertal Javanen van plantage *Mariënburg* op 28 februari 1911, NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 42, brief van districtscommissaris aan agent-generaal, 28 februari 1911.

29 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 50, verslag van klachten van op Java teruggekeerde arbeiders, 7 september 1907.

30 Hoefte, *in place of slavery*, 88.

31 NAP, archief districts Commewijne, inv. nr. 31, brief van de agent-generaal aan de districtscommissaris, 31 maart 1900. De belofte van de agent-generaal dat de man f 1,50 per dag zou verdienen lijkt erop te wijzen dat de contractant in een hogere positie te werk zou worden gesteld. Uit het feit dat hij in staat was een brief te schrijven valt af te leiden dat hij in ieder geval geschoold was.

De teleurstelling zou voor deze immigrant groter worden toen bleek dat de lonen die hij verdiende in Suriname zeker niet aan de lage kant waren voor Javaanse contractarbeiders. Of een contractant nu via de districtscommissaris of via de agent-generaal een klacht indiende maakte overigens procedureel weinig verschil: het onderzoek of de klacht gerechtvaardigd was werd praktisch altijd uitgevoerd door de districtscommissaris. Die begaf zich naar de plantage, om daar in eigen persoon te toestand te controleren. Vaak, maar zeker niet altijd, stelde hij de klagers in het ongelijk. Lage lonen werden over het algemeen toegeschreven aan gebrek aan toezicht, onervarenheid van de arbeiders of simpelweg luiheid. Overigens voerden de districtscommissarissen soms ook onderzoeken op plantages uit op last van de agent-generaal, die iedere maand de loonstaten van alle plantages in de gaten hield om te kijken of de lonen ergens verdacht laag waren.

De grens tussen legaal klagen bij de districtscommissaris en een illegale werkstaking was snel overtreden, zoals enkele incidenten laten zien. Op 10 mei 1923 bijvoorbeeld stond een groep van 125 Javaanse contractanten van plantage *Zoelen*, gewapend met houwers en omspitvorken, voor het kantoor van de districtscommissaris in Commewijne. Ze eisten een hogere beloning voor hun werkzaamheden. Conform het gebruik wilde de districtscommissaris hooguit drie van hen horen, als woordvoerders, terwijl de overigen zo snel mogelijk weer aan het werk moesten gaan. Drie woordvoerders wilden de Javanen wel aanwijzen, maar weggaan waren ze niet van plan. Na twee uur gaf de districtscommissaris de politie opdracht om de houwers en omspitvorken van de Javanen af te pakken. Nadat dit gebeurd was werden de Javanen door de politie verwijderd, niet geheel zonder slag of stoot, doordat enkele Javanen houwers onder hun kleding hadden verstopt. De volgende dag ging de districtscommissaris persoonlijk poolshoogte nemen op Zoelen, waar hij samen met een deskundige commissie tot de conclusie kwam dat de klachten van de contractanten ongegrond waren. Merkwaardig genoeg vermeldt het officiële rapport dat alle Javanen het plotseling geheel eens waren met de districtscommissaris. "Onder aanbieding hunner nederige verontschuldigingen zoowel aan mij, als aan het plantagebeheer en de commissie, verklaarden de Javanen dat zij ongelijk hadden en beloofden dat eene herhaling niet zou plaats vinden." Ongetwijfeld zal er bij de Javanen onderhuids nog veel spanning zijn geweest.[32]

Op 9 juli 1923 kwamen drie Javaanse contractarbeiders, voorzien van een pas van de planter op plantage *Voorburg*, naar het kantoor van de districtscommissaris in Commewijne. Ze hadden echter ruim veertig andere Javaanse contractanten meegenomen, die niet voorzien waren van een pas, maar wel van houwers, waterflessen en stokken. Toen de districtscommissaris de groep meedeelde dat hij alleen met de drie Javanen wilde spreken die van een pas waren voorzien, riepen

32 Dit incident is beschreven in een brief van de districtscommissaris van kantoor Groningen aan de agent-generaal, januari 1924, NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 82.

de overige Javanen "liever opgehangen of voor 5 jaar opgesloten te willen worden dan weg te gaan." Ze waren gekomen omdat ze hun werk te zwaar vonden. De politie werd opgeroepen om de groep te verwijderen, waarbij twee arrestaties werden verricht. Toen de districtscommissaris de volgende dag met een commissie op de plantage ging kijken, moest hij de arbeiders wel gelijk geven. De directeur van de plantage haastte zich nog te verklaren dat hij de lonen zelf ook wel had verhoogd, als de Javanen direct bij hem waren komen klagen. Toen echter drie Javanen hem om een vrijpas hadden gevraagd, had hij zich bedreigd en bang gevoeld, maar wilde hij dat niet laten blijken, waardoor hij toen zelf niet over de loonkwestie was begonnen.[33]

Bij dit soort massale acties zullen er over het algemeen enkele aanstichters zijn geweest, die er bij hun medearbeiders op aandrongen om massaal te gaan klagen. Zo ook in het geval van enkele Javaanse vrouwen, die in 1926 bij de districtscommissaris gingen klagen over geld dat van hun loon was ingehouden. Bij nader onderzoek bleek dat het inhouden van het loon op een misverstand bij de vrouwen berustte, maar toen had een van de klaagsters alle 140 vrouwen van de plantage al opgeroepen om op de daaropvolgende zondag niet aan het werk te gaan.[34]

Vaak zullen de aanstichters van stakingsacties dezelfde personen zijn als de *bandols*, die de leiding over hun jaji-genoten uitoefenden om gericht verzet te plegen. Dit lijkt ook het geval te zijn geweest in de volgende, enigszins merkwaardige zaak. Op 5 mei 1922 verzocht de planter van plantage *Broederschap* aan de districtscommissaris om politie naar zijn plantage te sturen, omdat een grote groep nieuw aangekomen Javaanse contractanten in opstand was gekomen. De districtscommissaris vertrok, vergezeld door twee agenten en een tolk, naar de plantage. Daar stonden de contractarbeiders, gewapend met houwers, hem al op te wachten. Een drietal Javanen voerde namens de overige contractanten het woord, waaronder een zekere Djapar, die al eerder bij de districtscommissaris was komen klagen. Ze hadden die dag graag verse groenten willen eten, maar die werden hen geweigerd. Daarnaast hadden ze echter ook klachten over de bereiding van het voedsel dat hen werd voorgeschoteld.[35] De planter had twee Javaanse vrouwen aangesteld om het voedsel dagelijks te bereiden, waaronder merkwaardig genoeg Djapars eigen vrouw!

De districtscommissaris vond dat er niets mis was met het eten en besloot om "den opruier Djapar" te arresteren en hem mee te nemen. Djapar had echter zo'n invloed dat een van de andere woordvoerders "ook met deze wenschte opgesloten te worden". Met twee arrestanten maakte de districtscommissaris zich op om weer naar zijn kantoor te gaan. Toen Djapars vrouw zag dat haar man van de plantage werd gehaald, deed zij pogingen zichzelf te verdrinken, omdat ze met hem

33 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 82, brief januari 1924.
34 Ibid, inv. nr. 1045, brief van districtscommissaris aan agent-generaal, 18 augustus 1926.
35 De plantage was de eerste drie maanden na aankomst van nieuwe arbeiders verplicht om deze arbeiders voedsel te verstrekken. Zie ook het contract.

mee wilde gaan. Daarom werd ook zij meegenomen, "teneinde zich te doen kalmeeren."[36] Uiteindelijk werden ze allen teruggezonden naar de plantage, zonder te worden veroordeeld. Hun klacht kwam waarschijnlijk voort uit het feit dat ze in de depots beter te eten hadden gekregen dan op de plantage, terwijl de plantage wel binnen de wettelijke eisen was gebleven.[37]

Het lijkt erop dat, naarmate er meer Javaanse contractarbeiders in Suriname kwamen en ze er langer zaten, het aantal stakingen door Javanen toenam. Zeker na 1920, toen de overheid met betrekking tot de Javanen steeds minder vanzelfsprekend de zijde van de planters koos, nam het aantal meldingen van stakingen toe. Zo waren er in het district Commewijne in 1928 minstens drie werkstakingen door Javanen. Op 9 januari staakten de contractarbeiders van *Wederzorg*, omdat ze allen een begrafenis wilden bijwonen. Op 14 augustus staakten deze zelfde arbeiders wederom, ditmaal wegens de lage lonen. Op 12 oktober tenslotte, staakten de Javanen van plantage *Susanna's Daal*, omdat ze ontevreden waren over de tijd waarop ze naar hun huizen mochten gaan.[38] Op dit punt lijkt de directie van *Mariënburg* gelijk te hebben gekregen: de Javanen werden inderdaad mondiger naarmate ze langer in Suriname verbleven.

3.2.3 Aanvallen op opzichters

Frustraties op de plantages konden hoog oplopen. Soms hadden Javaanse contractanten het idee dat hen onrecht werd aangedaan, maar hielp klagen bij de districtscommissaris niet. Soms was men om persoonlijke redenen boos op een bepaalde opzichter of *mandur* op de plantage, bijvoorbeeld wegens machtsmisbruik. De *mandurs* werden, als overlopers, in het bijzonder gewantrouwd door de meeste contractanten. Ze werden veelvuldig beschuldigd van diefstal door de verrichte hoeveelheid arbeid van contractarbeiders verkeerd te rapporteren, fysiek geweld en intimidatie.[39]

Uit pure frustratie werden *mandurs* regelmatig het slachtoffer van veelal spontane geweldplegingen. In januari 1930 was een Javaanse *mandur* zo paranoïde geworden dat hij continu in angst leefde om door de onder hem gestelde contractarbeiders te worden aangevallen. Hij werd daardoor vervroegd teruggestuurd naar Java, maar hij zag het zelfs niet zitten om nog enige maanden op de terugreis te wachten. Hij vertelde de assistent van de planter, dhr. Teunisse, dat hij meteen de week erop al met verlof wilde vertrekken van de plantage. Toen deze assistent hier niet onmiddellijk mee instemde, greep de *mandur* een houwer en bracht de assistent een zware verwonding toe.[40] Hij pleegde de overtreding waarvoor hij zelf nu juist zo bang was.

36 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 80, brief van districtscommissaris aan agent-generaal, 5 mei 1922.
37 Ibid, brief van de agent-generaal aan de gezagvoerder van plantage Broederschap, 9 mei 1922.
38 Ibid, inv. nr. 1045, brief districtscommissaris aan agent-generaal, 5 juli 1929.
39 Hoefte, *in place of slavery*, 189.
40 *De banier van waarheid en recht*, 28 januari 1930. Hierbij moet worden opgemerkt dat de geestesgesteldheid van de

Dhr. Teunisse overleefde zijn aanval. Niet iedereen kon een dergelijke aanval navertellen. In oktober 1905 werd de Javaanse *mandur* Kodo op *Mariënburg* door drie van zijn landgenoten vermoord, nadat een van deze daders als wachter ontslagen was en men dat Kodo kwalijk nam.[41] De daders werden veroordeeld tot twintig jaar dwangarbeid.[42] Kodo was een van de minstens drie dodelijke slachtoffers onder het leidinggevend personeel op *Mariënburg* gedurende de tijd van de contractarbeid.[43]

Ook Javaanse aanvallen op niet-Javaanse opzichters kwamen voor. Zo verwondde de Javaanse contractarbeider Etje in 1924 op plantage *Mariënburg* zijn opzichter, dhr. Del Prado, na een onenigheid over de kwaliteit van het door Etje verrichte werk[44] en op plantage Wederzorg werd in 1928 een opzichter door een Javaan ernstig verwond, nadat de opzichter hem had uitgescholden.[45] Zo zijn er nog meer voorbeelden te noemen. Deze aanvallen op niet-Javanen kunnen mede veroorzaakt zijn door onkunde met betrekking tot Javaanse gewoonten en gebruiken. In het tijdschrift *Vaderland* stond in 1927 een ingezonden brief waarin werd gesteld dat Javanen in Suriname zich niet "senang" zouden voelen, vanwege het taal- en rasverschil tussen hen en de boven hen gestelde opzichters. Deze verschillen zouden leiden tot criminaliteit en misstanden. Het Immigratiedepartement liet daarop op last van de gouverneur een onderzoek instellen naar de bekendheid van plantagepersoneel met de Javaanse gewoonten, de *adat*.[46] Een onderneming schreef hierop dat het leren kennen van de Javanen inderdaad een lastige zaak kon zijn voor leidinggevend personeel op de plantages.

> Aangezien geen hunner in Oost-Indië is geweest, nog van het zoo allermoeilijkst onderwerp als de adat eenige studie heeft gemaakt kan geen hunner geacht worden van de adat en gewoonten der Javanen iets af te weten. Zij hebben hoogstens geleerd met Javanen uit de laagste klasse om te gaan.[47]

Ondanks dergelijke reacties, schreef de agent-generaal na zijn korte onderzoek aan de gouverneur, dat hem "geen gevallen bekend zijn waarbij onbekendheid met taal en zeden van de Javanen

mandur niet meer te valt controleren en zijn motief niet in andere bronnen is gevonden.

41 ARA, archief NHM, inv. nr. 9434, brief van Centraal Fabriek aan hoofdkantoor, 22 oktober 1905.

42 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 1048, staat van veroordeelde immigranten wegens moord, 1875-1913. In 1907 zouden twee van de daders langdurig ontsnappen en zich als vluchteling ophouden in de bossen (*De Surinamer*, 17 juni en 17 oktober 1907).

43 Hoefte, *in place of slavery*, 190.

44 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 82, brief districtscommissaris aan agent-generaal, 25 augustus 1924. Volgens *De West* van 19 augustus 1924 heeft de opzichter de aanval overleefd.

45 Ibid, inv. nr. 90, brief districtscommissaris aan agent-generaal, 12 april 1928.

46 Ibid, inv. nr. 88, brief gedateerd 26 april 1927. *Senang* betekent 'blij'.

47 Ibid. inv. nr. 88, brief van de West-Indische Cultuurbank aan de districtscommissaris van Boven Para en Boven Suriname, 7 mei 1927.

aanleiding zou zijn geweest tot het zich voordoen van delicten." De meeste leidinggevenden op plantages spraken Javaans. Als er al meer criminaliteit en geweldpleging voorkwam onder Javanen dan onder andere bevolkingsgroepen dan kwam dat volgens de agent-generaal omdat "de Javanen die hierheen gezonden worden niet veel bijzonders zijn en hun gehalte veel te wenschen overlaat."[48]

Het grootste deel van de aanvallen op plantagepersoneel werd waarschijnlijk veroorzaakt door persoonlijke problemen van individuele contractarbeiders met de opzichters. Het was een uitlaatklep voor frustratie. Grote, georganiseerde acties hebben zich zelden voorgedaan, temeer daar de pakkans voor dergelijke misdaden zeer hoog was. De meest grootschalige actie was de moord op de directeur van plantage *Mariënburg* op 29 juli 1902. Bij deze actie was een groot aantal Brits-Indische en Javaanse contractarbeiders betrokken. Een politiemacht die direct na de opstand en moord op *Mariënburg* ter plaatse kwam, arresteerde vier verdachten. De volgende dag eiste een groep van honderden contractarbeiders de arrestanten terug en na diverse sommaties van de politie om uit elkaar te gaan, werd er geschoten, waarbij er uiteindelijk 17 doden vielen.[49]

3.2.4 Alledaags verzet

Geconfronteerd met een legaal stelsel dat over het algemeen niet in het voordeel van de Javaanse contractanten werkte, namen deze soms hun toevlucht tot kleinschalige vormen van verzet. Deze vormen van alledaags verzet vereisten niet veel coördinatie en waren voor werkgevers lastig te straffen.

Het veinzen van een ziekte was een eerste vorm van alledaags verzet. Door het te doen voorkomen alsof het onmogelijk was om te gaan werken, kon een contractarbeider in ieder geval even respijt krijgen van zijn zware taken. Als hij vervolgens werd overgebracht naar een hospitaal, zou hij uiteraard scherp in de gaten worden gehouden. Soms was het echter zelfs in een hospitaal vrijwel onmogelijk om vast te stellen of een contractant nu echt ziek was of niet. Zo werd de Javaanse contractarbeider Nyadis van plantage *Caledonia* in 1904 opgenomen in het militair hospitaal, alwaar artsen zich niet goed raad wisten met hem. De planter van plantage *Caledonia* schreef in februari 1904 naar de agent-generaal over zijn contractant:

48 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 88, brief van agent-generaal aan gouverneur, 4 juni 1927.
49 Ibid, inv. nr. 36, geheime correspondentie tussen de procureur-generaal en de gouverneur, 1 augustus 1902.

> Eerst gaf hij voor blind te zijn; thans zegt hij niet op zijne benen te kunnen blijven staan. Als hij op zijne beenen gezet wordt valt hij om. Simuleert hij of niet? Ik weet het niet. Alleen weet ik dat hij niet werkt. Hij kan niet of hij wil niet. Dr. Peters geloofde het laatste.[50]

Mits succesvol uitgevoerd, zou de actie van de contractant verborgen blijven: de planter zou hem als ziek beschouwen, de contractant zou niet hoeven te werken. In het geval van Nyadis is het niet meer mogelijk na te gaan of hij nu echt ziek was of niet. Hoe het ook zij, gedurende langere tijd heeft hij niet hoeven werken.

Een andere vorm van alledaags verzet betrof het langzamer werken. Onder het taakloonstelsel zou dit weliswaar betekenen dat het ontvangen loon ook minder werd, maar toch kon men de onderneming hierdoor zeer benadelen, zoals het voorbeeld van Javaanse immigrant Madrai laat zien. Toen hij in 1925 in Suriname aankwam werd hij geplaatst op plantage *'t Vertrouwen*. Zoals eerder vermeld kregen de contractanten de eerste maanden voedsel verstrekt namens de plantage. Daarom hitste Madrai zijn landgenoten op om "heel langzaam en bedaard te werken daar zij toch vrij rantsoen moeten krijgen".[51] Een *mandur* die in de buurt was hoorde wat Madrai zei en gaf hem een reprimande, maar de intentie van Madrai was duidelijk.

Sabotage van het werk op de plantage of van plantage-eigendommen was ook een relatief eenvoudige optie van verzet die openstond voor de contractanten. Vooral op suikerplantages was men erg bang voor brandstichting.[52] De eerder genoemde Madrai vond op een koffieplantage ook een andere manier om het plantagewerk te saboteren. "Bij de koffiepluk haalt hij gedeeltelijk bessen af en wanneer hij hierop wordt aangewezen krijgt hij [er] genoegen in groen en rijp door elkaar af te rukken waardoor de onderneming benadeeld wordt".[53] Simpel, maar effectief. Madrai was echter een onruststoker en hij miste de tact om zijn sabotagewerk op zo'n manier te verrichten dat het onmogelijk met hem persoonlijk in verband kon worden gebracht.

Anonimiteit was normaal gesproken wel een belangrijke vereiste voor alledaags verzet, om niet het risico te lopen om te worden aangeklaagd wegens onwil om te werken of luiheid. Door anoniem te

50 NAP, archief-agent-generaal, inv. nr. 40, brief van de gezagvoerder van *Caledonia* aan de agent-generaal, 5 februari 1904.

51 Ibid, inv. nr. 84, brief van de planter van *'t Vertrouwen* aan de districtscommissaris van Beneden Commewijne, 16 oktober 1925.

52 Hoefte, *in place of slavery*, 189.

53 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 84, brief 16 oktober 1925. Madrai brak ook nog een ladder van de plantage in tweeën en bleef op een werkdag gewoon thuis, omdat hij naar eigen zeggen buikpijn had. De gezagvoerder van *'t Vertrouwen* wilde graag dat Madrai naar een andere plantage zou worden overgeplaatst, maar dat ging niet door. "Op die manier zou men wel alle lastige arbeiders kunnen overplaatsen," meende de districtscommissaris (inv. nr. 84, brief 23 oktober 1925). Toen Madrai vervolgens met vier anderen werd aangeklaagd wegens luiheid, bleek uit het onderzoek dat geen enkele arbeider op de plantage het minimumloon had verdiend, één van de aangeklaagde vrouwen zwanger was, een andere zoveel blaren had dat hij zijn houwer amper kon hanteren en bovendien geen rekening werd gehouden met het feit dat het nieuwe, onervaren contractarbeiders betrof (inv. nr. 84, brief van districtscommissaris aan de planter, 29 oktober 1925). Kennelijk was het verzet van Madrai niet geheel misplaatst.

blijven kon men onvrede uiten zonder direct risico te lopen.[54] Op pagina 33 is een overzicht te zien van het aantal arbeiders dat jaarlijks wegens deze vergrijpen werd aangeklaagd. Hierbij moet echter niet worden vergeten dat de planters soms zeer zware eisen stelden aan hun contractanten. Om die reden valt het te betwijfelen of iedere Javaan die werd aangeklaagd voor luiheid bewust in verzet was gekomen door langzamer te gaan werken.

Een typisch Javaanse vorm van alledaags verzet, betrof het zwijgen en het zich zeer afstandelijk gedragen ten opzichte van *mandurs* en opzichters, een houding die de Javanen zelf *mutung* noemden.[55] Deze houding droeg nog eens bij aan het stereotype beeld dat de Javanen moeilijk te doorgronden waren. Het zwijgen zelf was in principe niet strafbaar, maar het kon wel buitengewoon irritant zijn voor diegenen die de leiding hadden. Dat was precies de bedoeling van deze, maar ook van alle andere vormen van alledaags verzet: irriteren, de onvrede etaleren, maar toch buiten schot blijven.[56]

3.2.5 Wegblijven van werk en desertie

Een duidelijke, zichtbare vorm van verzet betrof het bewust wegblijven van het werk of zelfs desertie van de plantage. Soms had men niet het doel voor ogen om de plantage voor langere tijd te verlaten. Een patrouille van militairen die in 1907 in Commewijne op zoek was naar deserteurs in de bossen rond plantages vond er voornamelijk Javanen die aan het vissen waren. De meesten waren dezelfde dag van de plantage weggelopen en zouden ook dezelfde dag weer terugkeren. Uiteraard werden ze wel aangeklaagd wegens werkverzuim.[57]

Een groter probleem voor de planters betrof de meer langdurige desertie van de plantages waaraan sommige Javaanse contractarbeiders zich schuldig maakten. Desertiedagen moesten volgens het werkcontract worden ingehaald, maar een verlenging van meer dan 180 dagen was verboden volgens datzelfde werkcontract.[58] De gouverneur meende in 1925, na jarenlange ervaring met Javaanse contractarbeid in Suriname, dat deze bepaling zeer ongunstig uitpakte voor de planters, omdat Javanen meer geneigd zouden zijn tot desertie dan Brits-Indiërs:

54 Scott, *domination and the arts of resistance*, 140. In Scott's eigen termen kon men door anoniem te blijven het *hidden transcript* publiek maken, zonder te hoeven vrezen voor strafmaatregelen.
55 Suparlan, *Javanese of Suriname*, 94.
56 Scott, *domination and the arts of resistance*, 155. Scott stelt dat men door zwijgen of mompelen soms een hele heldere boodschap kon overbrengen, terwijl wat er feitelijk werd gezegd onduidelijk bleef. Ook op deze wijze werd een deel van het *hidden transcript* publiek zonder direct strafbaar te zijn.
57 NAP, archief district Commewijne, inv. nr. 45, brief van districtscommissaris aan de agent-generaal, 7 oktober 1907.
58 Zie hiervoor bijlage II.

> De Britsch-Indiër deserteerde in den regel van de plantage, als hij meende verongelijkt te zijn. De Nederlandsch-Indische immigrant daarentegen deserteert in den regel zonder reden, alleen maar uit zucht naar verandering van plaats voor eenigen tijd. De ondervinding op de plantages in Suriname opgedaan, heeft geleerd, dat langdurige desertie onder de Britsch-Indische immigranten zelden voorkwam, terwijl desertie van langer dan een jaar, ja zeer dikwijls van 3 jaren onder de Nederlandsch-Indische immigranten niet tot de uitzonderingen behoort.[59]

Hoewel de meeste deserteurs zich al langer in de kolonie bevonden alvorens van de plantage weg te lopen, kwam desertie uit het aankomstdepot in Paramaribo ook voor.[60] Soms werden nieuwe contractarbeiders overgehaald door meer ervaren contractanten om samen te deserteren.[61] Teleurstelling over de arbeidsomstandigheden zal vaak ten grondslag hebben gelegen aan de keuze om te deserteren. Zo stelde de Javaan Tommo, die in 1921 diverse malen werd gearresteerd wegens desertie "steeds te zullen deserteeren, omdat hij het werken op straf verkiest boven dat als contractant van een plantage."[62] Desertie kon ook voorkomen wegens een conflict binnen de Javaanse gemeenschap op de plantage. Als voorbeeld kan Resonenawi van de plantage *Accaribo* dienen. Deze Javaan was betrapt bij het stelen van bananen van zijn buurman, waarna hij de plantage ontvluchtte.[63]

Gevallen van desertie door contractarbeiders werden niet altijd aan de districtscommissaris doorgegeven door de planters, soms werd dit opzettelijk nagelaten.[64] Waarschijnlijk waren de planters sommige onruststokers liever kwijt dan rijk. Zo schreef de gezagvoerder van plantage *La Ressource* over een van zijn gedeserteerde Javaanse contractanten, dat het beter was om hem maar van zijn contract te ontslaan, omdat de plantage niets aan hem had. Dat gold volgens hem ook voor soortgelijke contractanten, die veelvuldig deserteerden en weinig uitvoerden,

> [...] aan zulke arbeiders heeft de kolonie nu nog [sic] later iets aan. Ze zijn lui en blijven hier rondslenterende menschen die dit uitgeput land nog meer op kosten jaagt. Mocht het niet mogelijk zijn ze terug te zenden, laat ze dan maar als ze gedeserteerd zijn rondslenteren en niet aanhouden, dat is nu het land wel beter en nuttiger.[65]

59 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 84, brief van de gouverneur aan de minister van koloniën, 29 juli 1925.
60 Een voorbeeld is de zaak van Kartodimedjo, die twee dagen na aankomst in Suriname deserteerde uit het depot. NAP, archief agent-generaal, inv. nr 86, proces verbaal 3 juni 1906.
61 Ibid, inv. nr. 87, vonnis 1924, no. 4. De Javaan Gimin werd kort na aankomst in Suriname overgehaald door een andere contractant, Saiman, om de plantage te verlaten.
62 Ibid, inv. nr. 78, brief van de districtscommissaris van Boven Para en Boven Suriname aan de agent-generaal, 19 mei 1921.
63 Ibid, inv. nr. 98, brief van de gezagvoerder van plantage *Accaribo* aan de districtscommissaris, 29 juni 1931. Resonenawi had een aardig handeltje opgebouwd door gestolen bananen elders te verkopen. Zijn buurman was niet zijn eerste slachtoffer.
64 Ibid, inv. nr. 81, brief van agent-generaal aan procureur-generaal, 5 januari 1923.
65 Ibid, inv. nr. 94, brief van de gezagvoerder van *La Ressource* aan de agent-generaal, 5 oktober 1929.

De politie moest optreden tegen desertie van contractarbeiders. Dat was niet altijd even eenvoudig. In 1910 stelde de Commissaris van de Politie voor om van alle Javanen (en Brits Indiërs) die op werkdagen in Paramaribo werden aangetroffen te eisen dat ze ofwel hun certificaat van ontslag konden tonen, ofwel dat ze een vrijpas van de planter konden tonen. Zo niet, dan moesten ze worden aangehouden om op het Immigratiedepartement te controleren of ze wellicht waren gedeserteerd.[66] Zover is het nooit gekomen, hoewel de Javaan Asjan in 1920 bij de agent-generaal klaagde dat hij herhaaldelijk door de politie was lastig gevallen omdat hij geen vrijpas in zijn bezit had. Volgens de procureur-generaal was deze klacht echter "een staaltje van verregaande brutaliteit van dit heerschap." Hij voegde eraan toe dat het "nimmer de gewoonte der politie is geweest om koelies of Javanen in de stad aan te houden wanneer dezen niet in het bezit waren van een 'vrijpas'."[67] Er bestond dan ook geen enkele wettelijke regel dat Javanen die zich op werkdagen buiten plantages vertoonden continu hun certificaat van ontslag bij zich moesten hebben.

Zodra de politie een gedeserteerde contractant had opgepakt, werd deze voor de rechter geleid, die een straf moest uitspreken. Soms deed de districtscommissaris ook nog een duit in het zakje. Zo stelde de districtscommissaris van Commewijne in 1907 voor om enkele notoire Javaanse deserteurs van de plantages *Mariënburg* en *Zoelen* te verbannen naar plantages in het veraf gelegen Nickerie. De groep was herhaaldelijk gedeserteerd, om zich vervolgens te verschuilen in het bos achter de plantagegebieden. "Zij gevoelen zich blijkbaar in bedoeld bosch geheel thuis en vinden er sedert overal op de naburige plantages bacoven wordt geplant, door diefstal voldoende voedsel om het daar jaren uit te houden. "[68]

De arrestatie van deze deserteurs was het resultaat geweest van een uitgebreide militaire patrouille tegen Javaanse deserteurs in Commewijne. Eind september 1907 verscheen een verontrustend bericht in de krant *De Surinamer*, dat er een enorm aantal van 140 contractanten was weggelopen van *Mariënburg*. Plannen om een patrouille op hen af te sturen waren volgens de krant op niets uitgelopen en "deze menschen blijven zich in hun werkeloosheid verblijden."[69] Toch kreeg de districtscommissaris van Commewijne begin oktober wel een militaire patrouille tot zijn beschikking, omdat er veel diefstallen op plantages in de buurt werden gepleegd en het vermoeden bestond dat deserteurs daar een aandeel in hadden.[70] De militaire expeditie die tussen 1 en 6 oktober

66 Archief district Commewijne, inv. nr. 38, circulaire van de districtscommissaris van Commewijne voor de plantagehouders in zijn district, 16 februari 1910.
67 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 76, brief van de procureur-generaal aan de agent-generaal, 8 april 1920. Asjan had zich overigens schuldig gemaakt aan diefstal van kledingstukken van een andere Javaanse contractant.
68 Ibid, inv. nr. 50, brief districtscommissaris van Beneden Commewijne aan agent-generaal, 11 oktober 1907.
69 *De Surinamer*, 29 september 1907.
70 NAP, archief Commewijne, inv. nr. 123, 26 september 1907, geheime brief van de procureur-generaal aan de districtscommissaris van Commewijne.

1907 het bos uitkamde vond zeker geen tientallen deserteurs. Naast de eerder genoemde vissers en enkele deserteurs, vond men wel enkele verlaten kampementen van deserteurs en voetsporen.[71] Ondanks dit magere resultaat bleef *De Surinamer* volhouden dat er tientallen contractarbeiders waren weggelopen en dat "wakkere politie-agenten, geholpen door Javaansche hoofdlieden" er al 14 van hadden aangehouden.[72] De redactie van een andere krant, *De Surinaamsche Bode*, sprak er schande van dat *De Surinamer* dergelijke berichten verspreidde. Er zouden slechts enkele deserteurs zijn geweest en bovendien had de patrouille weinig resultaat opgeleverd, wat inderdaad klopte. Er waren voornamelijk vissers aangehouden en "2 nietsbeduidende kampjes ontdekt."[73] Een hoop ophef dus, terwijl er niet zoveel aan de hand was.

De ultieme vorm van desertie van de plantage, zelfmoord, kwam onder Javanen niet zoveel voor.[74] Waarschijnlijk had dat er mede mee te maken dat zelfmoord onder moslims een grote zonde was, waardoor de persoon die zelfmoord pleegde moest vrezen voor zijn zielenheil.

Al deze vormen van verzet laten zien dat de Javanen die onder contract verbonden waren op de plantages niet altijd gewillige arbeiders waren, maar wel degelijk voor hun rechten opkwamen. In hun verzet waren ze vaak sterk gelimiteerd door de omstandigheden, maar dat neemt niet weg dat ze deden wat ze konden om hun tijd als contractarbeider zo goed mogelijk te doorstaan. Zodra die tijd als contractant was afgelopen kwamen ze voor een nieuw vraagstuk: gingen ze een hercontract aan, gingen ze terug naar Java of werden ze kolonist?

71 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 50, extract uit het journaal van de districtscommissaris van Beneden Commewijne, 1 tot 6 oktober 1907.

72 *De Surinamer*, 13 oktober 1907.

73 *De Surinaamsche Bode*, 9 oktober 1907 en 16 oktober 1907. In de krant van 16 oktober schreef men: "We vinden het gewoonweg een schande van eene redactie als De Surinamer - zij dient immers anderen in het onontwikkeld deel der bevolking in waarheidszin, eerlijkheid en zoo meer voor te gaan - om toch het leugentje vol te houden, dat 140 immigranten van pl. Mariënburg e.a. weggeloopen zijn, niettegenstaande wij haar op gezag ernstig erop hebben gewezen"

74 Hoefte, *in place of slavery*, 187.

4. "Den weg der beschaving"

Als men een overzicht van de Javaanse contractmigratie naar Suriname onder de loep neemt valt een merkwaardig feit op: hoewel de Javanen in principe als tijdelijke contractarbeiders waren gekomen, keerde meer dan driekwart van hen niet terug naar Java aan het eind van hun contractperiode.[1] Dit was grotendeels het gevolg van doelbewust beleid van het koloniaal bestuur. Vanaf het begin van de Javaanse contractimmigratie was het doel ervan voor de overheid tweeledig: enerzijds leverde de contractarbeid de nodige arbeidskrachten op voor de plantages, anderzijds kwamen er door de immigratie jonge mensen in de kolonie die de kolonie permanent zouden kunnen bevolken als kolonisten. Met dit idee in het achterhoofd voerden de koloniale autoriteiten een beleid om Javaanse contractarbeiders aan te moedigen om zich na afloop van hun contract in Suriname te vestigen. In dit hoofdstuk zal allereerst gekeken worden naar de redenen die die overheid aanvoerde om dit beleid te voeren en de manieren waarop ze het beleid vorm gaf. Daarna zal kort worden stilgestaan bij de Javanen die besloten zich in de kolonie te vestigen.

4.1 Terugkeren of blijven

Nadat de contractperiode tot een einde was gebracht, vijf jaar na aankomst in Suriname, had een contractarbeider verschillende keuzes. De eerste optie was het afsluiten van een hercontract. Deze optie bood de meeste zekerheid. Het betrof een contract voor de periode van een jaar, om als contractarbeider werkzaam te blijven op een plantage. Een hercontract kon vijf achtereenvolgende jaren worden aangegaan en per jaar werd f 20,- premie verstrekt bovenop het loon. Door te kiezen voor een hercontract kon de keuze tussen de twee andere opties nog even worden uitgesteld: gratis terugkeren naar Java of zich vestigen in Suriname?

De overgrote meerderheid van de Javaanse contractanten koos er aan het einde van hun contract voor om in Suriname te blijven. De meesten van hen zullen niet van Java zijn vertrokken met het idee om hun vaderland permanent de rug toe te keren en de omstandigheden op de plantages waar ze in Suriname op hadden gewerkt waren toch ook niet bepaald uitnodigend te noemen. Waarom bleven dan toch zoveel Javanen in Suriname? Deze keuze was het gevolg van verschillende factoren die vestiging in de kolonie aanmoedigden en verschillende factoren die terugkeren naar Java ontmoedigden.

1 Hoefte, *In place of slavery*, 63. Van de in totaal 31.972 Javanen die in de periode 1890-1932 naar Suriname kwamen zouden er 7.684, dus 24% van het totaal, terugkeren naar Java. Bij de Brits-Indische contractmigranten lag dit percentage op 34%.

Allereerst was daar het aanmoedigingsbeleid van de overheid. Voormalige contractarbeiders die besloten om zich in Suriname te vestigen kregen een premie van f 100,- als ze afstand deden van het recht op vrije terugvoer naar Java. Een klein kapitaal voor de meeste Javanen, bedoeld als startkapitaal voor de nieuwe kolonist. Er bestond een algemeen denkbeeld dat Javanen de kans om zoveel geld in handen te krijgen aangrepen, zonder na te denken over de gevolgen.[2] Agent-generaal Weytingh zag zich in 1927 genoodzaakt om te reageren op beschuldigingen die geuit waren door voormalig agent-generaal Westra, die inmiddels in Indische dienst was. Een van die beschuldigingen luidde dat er praktisch geen Javaanse contractanten terugkeerden naar Java, "doordat de meesten bezwijken voor de f 100,- premie, die zij kunnen krijgen wanneer zij van hun recht op terugvoer afzien." Volgens Weytingh daarentegen was "de lust tot terugkeer naar Java" niet groot bij de voormalige contractarbeiders.[3] In werkelijkheid zal geldgebrek bij de Javanen een grote rol hebben gespeeld om de f 100,- extra aantrekkelijk te maken.

Naast de premie voor het afzien van het recht op terugkeer had de overheid nog een voordeel voor contractarbeiders die na hun contract in Suriname bleven: de grondpolitiek. Javanen konden tegen zeer gunstige voorwaarden een stuk land verwerven om zich als zelfstandig landbouwer te vestigen. De wens van de overheid om de Javanen voor Suriname te behouden kwam voort uit het toenemend belang van de kleine landbouw voor de kolonie, tegenover het afnemend belang van de grote landbouw zoals die op de plantages werd bedreven. In een nota aan de gouverneur stelde het Immigratiedepartement in 1916 dat het belang van de grote landbouw voor Suriname meestal "schromelijk overschat" werd: "De beoefenaar onzer koloniale economische geschiedenis weet, dat, hoewel het bedrijf van af de grondvesting der kolonie is beoefend en beschermd geworden het hier toch nooit blijvende welvaart heeft kunnen brengen."[4] In dezelfde nota komen nog andere nadelen van de grote landbouw voor Suriname aan de orde: een middenstand is nooit voortgekomen uit de arbeiders van de grote landbouw, er moesten miljoenen op worden toegelegd en de opbrengsten ervan vloeiden naar investeerders in het buitenland. De kleine landbouw daarentegen zou deze nadelen niet kennen en was bovendien in opkomst. De benodigde landbouwers konden worden gevonden onder de contractarbeiders van de plantages.

2 In de woorden van de districtscommissaris van Beneden Commewijne: "...vooral Javanen laten de gelegenheid om f100,- in handen te krijgen niet voorbij gaan". Archief agent-generaal, inv. nr. 84, brief aan de agent-generaal, 21 augustus 1925.

3 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 88, nota over "arbeidstoestanden onder de Javaansche immigranten in Suriname" naar aanleiding van een missive van de gouverneur-generaal van Nederlands Oost-Indië, 6 december 1927. Zowel Westra als Weytingh waren waarnemend agenten-generaal, omdat de functie van agent-generaal na het stopzetten van de contractmigratie uit Brits-Indië in 1917 ter discussie stond. Westra keerde in 1921 terug naar Nederlands Oost-Indië, waar hij eerder ambtenaar was geweest. In zijn jaren als ambtenaar in Suriname stond hij bekend als progressief, zo was hij een tegenstander van de poenale sanctie en voorstander van vrije immigratie (Hoefte, *in place of slavery*, 85).

4 Ibid, inv. nr. 72, nota van de agent-generaal voor de gouverneur, 16 december 1916.

Deze mensen waren immers op de plantages vertrouwd geraakt met landbouw in Suriname.[5]

Javanen konden kiezen tussen twee opties. Allereerst een stuk land als lease op een gouvernementvestigingsplaats, waarbij de huurder de eerste zes maanden was vrijgesteld van het betalen van huur. Deze gouvernementsvestigingsplaatsen waren door de overheid geschikt gemaakt voor de landbouw. Voormalige contractanten konden ook kiezen voor een stuk land dat ze in eigendom mochten houden, met name in de districten Coronie en Nickerie. Dit waren wilde gronden, waar ze zelf een bestaan zouden moeten opbouwen.

Ondanks de premie en de grondpolitiek waren er genoeg Javanen die alsnog terug wilden keren naar Java. In principe werd ieder jaar een schip gecharterd door het Koloniaal Bestuur om degenen die terug wilden keren de mogelijkheid daartoe te bieden. In de praktijk kregen zij echter te maken met ontmoedigende factoren, die hun terugkeer naar hun geboorteland zouden bemoeilijken.

Ten eerste werden de voormalige contractanten van hun woonruimte op de plantages weggezonden: alleen diegenen die een hercontract hadden afgesloten mochten daar blijven wonen. Het kwam echter zelden voor dat de afloop van een contract precies samenviel met het vertrek van een schip naar Java. Er werd door de ex-contractanten veel geklaagd over de weinige gelegenheid tot terugkeer naar hun geboorteland. Volgens de gouverneur van Suriname waren dergelijke klachten toe te schrijven aan hun eigen "chronisch geldgebrek". Omdat men veel te weinig geld had om korte tijd op eigen benen te staan sloot men volgens de gouverneur maar weer een hercontract van een jaar af.[6]

Ten tweede waren de Javanen die de plantages verlieten in afwachting van het vertrek van een schip een gemakkelijke prooi voor oplichters. Weggestuurd van hun woningen op de plantages, zat er voor hen weinig anders op dan naar Paramaribo te trekken om daar het vertrek van hun schip af te wachten. Daar bleken ze een grote kans te lopen om te worden opgelicht: oplichters verhuurden kleine kamers voor woekerhuurprijzen aan Javanen.[7] Geen wonder dat ambtenaren werd verteld op te letten om te voorkomen dat Javanen die hun contract hadden uitgediend zouden gaan naar de "verzamelplaatsen der wegloopers, in de bosschen achter de ondernemingen gelegen, welke plaatsen het uitgangspunt zijn van rooftochten, en waaruit de bewoners zoodra de politie er lucht van heeft, worden verdreven."[8]

Ten derde was de terugreis naar Java niet helemaal gratis. In het contract was bedongen dat

5 Ook de planters vonden dat de plantages als leerscholen fungeerden voor hun contractarbeiders. Aangezien de overheid baat had bij ervaren landbouwers, wilden de planters minder betalen voor de overtocht van Javanen naar Suriname. Vanaf 1920 werden de tarieven voor de planters inderdaad aangepast.

6 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 66, brief van de gouverneur aan de gouverneur-generaal, 26 februari 1913.

7 Ibid, inv. nr. 50, proces-verbaal van klachten, 7 september 1907.

8 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 67, uit bijlage van een brief van de gouverneur-generaal van Nederlands Oost-Indië aan de gouverneur van Suriname, 19 juli 1913.

diegenen die terug wilden keren een eigen bijdrage hadden te betalen voor hun uitrusting aan boord, voornamelijk kleding.[9] Deze bijdrage bedroeg f 10,- voor een man, f 7,50 voor een vrouw, f 4,- voor een kind ouder dan twee jaar en f 2,- voor een kind jonger dan twee jaar.[10] Ondanks de vele protesten tegen deze eigen bijdrage, had agent-generaal Van Drimmelen in 1906 graag gezien dat deze bedragen nog verder omhoog gingen om terugkeer verder te ontmoedigen:

> Terugkeer naar zijn vaderland is in den regel niet in het belang van den immigrant. Gewoon aan ruimer inkomsten en meer vrijheid dan zijn geboortegrond hem kan aanbieden, gevoelt hij zich daar niet meer thuis. Doch de verleiding om kosteloos een maandenlange plezierreis te kunnen maken is menigeen te machtig en velen komen er rond voor uit dat ze naar het vaderland terugkeeren om hunne betrekkingen nog eens op te zoeken, doch als dat verlangen bevredigd is, weer zoo spoedig mogelijk denken te emigreeren.[11]

Op de visie van de agent-generaal dat de terugreis beschouwd kon worden als een soort vakantie van enkele weken valt natuurlijk veel af te dingen.[12] Aangezien sommige arbeiders op "valsche voorspiegelingen" zouden zijn geëmigreerd zou het volgens de agent-generaal niet rechtvaardig zijn om álle kosten voor rekening van de repatrieerende migranten te brengen.[13] Uit het voorgaande citaat blijkt een duidelijk paternalistische houding van de agent-generaal, die kenmerkend is voor de houding en het beleid van de Surinaamse overheid: men vond het kennelijk nodig om voor de Javanen te bepalen dat ze het in Suriname beter zouden hebben dan op Java. Het plan van de agent-generaal is overigens nooit van de grond gekomen, waarschijnlijk omdat het idee niet populair zou zijn geweest bij de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië.

Terugkeer naar Java was vrijwel altijd mogelijk indien men echt wilde, maar voor veel Javanen die hun contract hadden uitgediend was in Suriname blijven simpelweg de gemakkelijkste keuze. De meesten hadden niet veel geld overgehouden aan hun tijd als contractarbeider, in Suriname blijven zou hen alsnog een kans hebben geboden op relatieve rijkdom. Het vooruitzicht om kleine landbouwer te worden in Suriname was beter dan berooid terugkeren naar Java om daar een onzeker bestaan op te bouwen. Het was hierom dat voor slechts 24% van alle Javaanse contractarbeiders het verlangen naar hun vaderland het won van alle andere overwegingen. De overige Javanen zouden als kolonisten een nieuw bestaan proberen op te bouwen in een nieuw vaderland: Suriname.

9 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 50, verslag 7 september 1907. Uit het verslag blijkt dat men de kledingstukken voor onderweg verplicht moest aanschaffen, zelfs als men zelf al voldoende warme kleding bezat.
10 Ibid, inv. nr. 746, voorbeeld werkcontract. Zie ook bijlage II.
11 Ibid, inv. nr. 49, missive van agent-generaal aan de gouverneur, 13 oktober 1906.
12 De omstandigheden aan boord zullen niet veel anders zijn geweest dan op de heenreis. Zie hoofdstuk 1.
13 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 49, missive 13 oktober 1906. Zie voor de "valsche voorspiegelingen" ook hoofdstuk 1.

4.2 Javanen als kolonisten

"De gangbare mening, dat een Javaan niet geschikt zou zijn voor kolonist, wordt in Suriname gelogenstraft," staat geschreven in het Koloniaal Verslag van 1920.[14] De overheid speelde wel een grote rol in het tot kolonist maken van de Javaanse arbeiders. Kolonisatie was een bijkomend voordeel van de contractmigratie voor de Surinaamse overheid, maar aan de andere kant stond het idee van kolonisatie soms op gespannen voet met diezelfde contractarbeid. Dat begon al bij de werving op Java: de planters hadden het liefst vaardige arbeiders en meer mannen dan vrouwen. De overheid zag liever dat er krachtiger werd opgetreden tegen het tekort aan migrerende vrouwen. Een correspondent voor de emigratie naar Suriname uit Nederlands Indië schreef in 1924 dat werving voor kolonisatie op een "geheel andere grondslag" zou plaatsvinden dan de werving zoals die bestond voor de contractarbeid.[15] Het feit dat de wervingsactiviteiten op Java niet primair de belangen van de overheid, maar toch vooral die van de planters op het oog hadden, was dan ook de belangrijkste reden waarom de Surinaamse overheid zich soms tevreden moest stellen met "een samenraapsel van voor kolonisatie geheel ongeschikte elementen".[16]

Via het weigeren van premies voor vestiging in Suriname probeerde de overheid toch enige controle uit te oefenen, zodat de in haar ogen meest ongewenste elementen zouden terugkeren naar Java. Zo kreeg de Javaanse Satiman, die na afloop van zijn contract de premie op wilde halen op het districtskantoor van Saramacca, te horen dat hem die premie werd geweigerd, "op grond dat hij geen aanwinst zou zijn als burger van Suriname." Satiman had in het verleden een celstraf uitgezeten van negen maanden voor diefstal.[17] Ook andere Javanen die niet aan alle verwachtingen voldeden werden teruggestuurd naar Java. De Javaan Djojosoedarmo kwam als contractarbeider, maar hij bleek zijn landgenoten op te hitsen tegen het personeel. Hij werd ongeschikt bevonden voor de arbeid en met de eerste gelegenheid teruggezonden naar Java.[18] De overheid zag het liefst alleen ijverige, gehoorzame Javanen het land bevolken.

De culturele verscheidenheid die de Javanen vanuit Java mee brachten was een probleem

14 Koloniaal Verslag 1920, Hoofdstuk O. Immigratie en kolonisatie, deel II, Kolonisatie, B. Uit Nederlandsch-Indië.

15 Ibid, inv. nr. 82, brief van correspondent voor de emigratie, 20 oktober 1924. Overigens dacht de correspondent dat de tijd dat er puur voor kolonisatie en niet langer voor contractarbeid arbeiders zouden worden geworven op Java "in het verre verschiet" zou liggen.

16 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 40, commissoriaal van de agent-generaal, 16 april 1904. Hoewel de werving in latere jaren werd verbeterd, bleef de spanning tussen contractarbeid en kolonisatie bestaan.

17 NAP, archief districtscommissariaat Saramacca, toegangsnummer 1.24.01, inv. nr. 384, brief van de districtscommissaris aan de agent-generaal, 21 mei 1928. In een brief van dezelfde datum wordt ook vermeld dat de Javaan Saripan de premie was geweigerd, omdat hij zijn contract niet trouw vervuld had. "Hij heeft dus geen recht op de premie, maar bovendien al had hij dat, lijkt het mij zeer ongewenscht aan dergelijke immigranten premie toe te kennen."

18 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 46, brief van de agent-generaal aan de correspondent op Java, 28 september 1905.

voor de overheid. Sinds de afschaffing van de slavernij had de Surinaamse overheid geprobeerd alle verschillende bevolkingsgroepen in Suriname "onverschillig of het Europeanen of Amerikanen, Afrikanen of Aziaten zijn, om te smelten tot één ongedeelde taal- en cultuur gemeenschap".[19] De Javanen brachten uit Java hun eigen talen, religieuze overtuigingen en gebruiken met zich mee, die niet in dit plaatje pasten. Het isolement waarin ze zich op de plantages bevonden en de continue instroom van nieuwe contractarbeiders uit Java verstrekte die eigen cultuur nog eens. De Javaanse cultuur werd niet erkend, hooguit beperkt getolereerd.[20] Culturele botsingen met de overheid konden dan ook niet uitblijven. Een zo'n botsing deed zich voor op de vestigingsplaats *Meerzorg* in 1929, waar Javaanse kolonisten vroegen of ze voortaan overleden landgenoten op hun eigen, islamitische wijze mochten begraven. Dit zou betekenen dat het lijk liggend op een baar in plaats van in een gesloten kist zou worden begraven. Een dergelijke wijze van begraven was echter in strijd met de geldende begrafenisverordening. Het kwam regelmatig voor dat Javanen sowieso het bovenste deel van een kist opensloegen om de begrafenis van een landgenoot in een gesloten kist te vermijden.[21] Ook veel andere culturele botsingen kwamen voor. Huwelijken tussen Javanen die volgens Javaanse gebruiken waren gesloten waren niet rechtsgeldig.[22] Ook hadden christelijke zendelingen en missionarissen slechts weinig succes onder Javaanse immigranten.

Het belangrijkste instrument van de overheid om de Javanen te assimileren in de Surinaamse samenleving was het onderwijs. Via het onderwijs zou men taal en cultuur kunnen overbrengen. Vanaf 1878 gold voor kinderen van alle contractarbeiders, dus ook voor Javaanse kinderen, de leerplicht.[23] Dat hield overigens niet in dat alle Javaanse kinderen ook daadwerkelijk naar school gingen, veel ouders zagen daar het nut niet van in of lieten hun kinderen liever op de plantage.[24] De visie van de Surinaamse overheid kwam duidelijk naar voren toen de directeur van plantage *Mariënburg* in 1905 het verzoek deed om enkele Javaanse onderwijzers naar Suriname te laten komen. Zijn doel was om de Javaanse kinderen in hun eigen taal onderwijs te verschaffen, onder het motto dat "de Javaan ook Javaan blijve."[25] In een missive aan de gouverneur gaven agent-generaal

19 De assimilatiepolitiek in de woorden van gouverneur A.A.L. Rutgers, geciteerd in Van Lier, S*amenleving in een grensgebied*, 142. Pas vanaf gouverneur Kielstra's aantreden in 1933 werd de assimilatiepolitiek losgelaten.

20 Ellen Wicart, 'Wanhoop en heilsverwachting', 89, in: *OSO*, jaargang 9, nummer 2, december 1990.

21 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 94, brief van de agent-generaal aan de procureur-generaal, 10 augustus 1929. De kisten werden meestal betaald door de overheid, omdat de familie zich op onvermogen beriep.

22 In 1929 ontving de agent-generaal van de gouverneur een artikel uit de Britse koloniale krant *The Daily Argosy*. In dat artikel werd beweerd dat Aziaten helemaal niet wensen dat hun huwelijken legaal zouden worden, omdat ze dan niet meer zo makkelijk te ontbinden zouden zijn. NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 93, brief gouverneur 27 maart 1929. Daar staat tegenover dat kinderen uit niet rechtsgeldige huwelijken werden beschouwd als onwettig.

23 Lila Gobardhan-Rambocus, *Onderwijs als sleutel tot maatschappelijke vooruitgang. Een taal- en onderwijsgeschiedenis van Suriname, 1651-1975* (Zutphen 2001), 134. Zie ook de relevante bepaling in het arbeidscontract, bijlage II.

24 Hoefte, *in place of slavery*, 176.

25 De directeur van *Mariënburg*, de heer De Ruyter De Wildt, wordt aangehaald in een gemeenschappelijke missive aan de gouverneur van de agent-generaal en de inspecteur van het onderwijs, 25 februari 1905, NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 44.

Van Drimmelen en inspecteur voor het onderwijs Benjamins blijk van hun afkeer voor dit plan. Duidelijk komt naar voren dat dit in hun ogen geen goed plan was, omdat de Javanen een blijvend deel van de Surinaamse bevolking zouden moeten worden. Daarom was het van groot belang om de Javanen goed onderwijs in het Nederlands te verschaffen, om niet dezelfde fout te maken als vroeger: "Onze voorouders hebben met de uit Afrika aangevoerde slaven geen Hollandsch willen spreken en hebben zoodoende aanleiding gegeven tot het ontstaan van een struikelblok op den weg der beschaving, het Neger Engelsch."[26] Beide heren vonden het Neger Engels, het sranan tongo, waarmee men zat "opgescheept" een ramp, omdat ook de Javanen dat gingen leren om zich ten opzichte van de andere bevolkingsgroepen verstaanbaar te maken, waardoor ze minder geïnteresseerd waren in de Nederlandse taal. Uiteindelijk werd op *Mariënburg* een Javaanse contractarbeider aangesteld om kinderen les te geven in het Nederlands.[27]

Hoewel Javaanse kolonisten vooral bij elkaar bleven wonen en een eigen cultuur behielden, wilde dat nog niet zeggen dat die cultuur niet langzaam creoliseerde. De Javanen in Suriname liepen nog wel rond in Javaanse kleding,[28] maar al snel was de Surinaams-Javaanse cultuur duidelijk te onderscheiden van de oorspronkelijke culturen van Java. In 1906 wilde de overheid voor Javaanse kolonisten op de vestigingsplaatsen *Johan en Margaretha* en *Lelydorp* een Javaanse ambtenaar uit Java over laten komen om hen raad te geven bij de kolonisatie. De kolonisten, die door de agent-generaal over dit plan geïnformeerd werden, gaven aan niet te zitten wachten op een hoofd uit Java, die hen lastig zou vallen met het Javaanse gewoonterecht, de *adat*. Ze hadden als raadgever liever een Javaanse immigrant die bekend was met de toestand in Suriname.[29] De agent-generaal beschouwde de Javaanse *adat* in Suriname als verwilderd. Vijfentwintig jaar later was deze 'verwildering' alleen maar toegenomen. De toenmalige agent-generaal schreef dat de "loslopende stadsjavanen" in Paramaribo inmiddels zelfs zo ver van hun *adat* af stonden, "dat zij zich niet geneeren openlijk varkensvleesch te nuttigen."[30] Bovendien aten ze als ontbijt een puntbroodje, wat ze gemakkelijker en goedkoper vonden dan een rijstmaaltijd, terwijl op Java toch grote emotionele waarde werd gehecht aan rijst als hoofdvoedsel.[31] De Javaanse keuken was nog geen gemeengoed in

26 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 44, missive 25 februari 1905. De missive vermeldt hier verder over: "De Engelschen zijn in hunne West-Indische koloniën wijzer geweest en zijn zoodoende bevrijd gebleven van zoo'n apart taaltje. In de Engelsche West-Indische koloniën spreken de Negers Engelsch, al is het dan ook niet percies het Engelsch dat in Engeland wordt gesproken."

27 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 47, besluit van de gouverneur, 31 maart 1906.

28 Ibid, inv. nr. 51, brief van emigratie-agent Soesman aan de agent-generaal, 18 november 1908. De Javaanse kleding was in Suriname wel te koop, maar was daar wel zeer prijzig omdat er een tekort aan was.

29 Ibid, inv. nr. 49, nota van de agent-generaal, 21 november 1906. De agent-generaal was bovendien bevreesd of het over laten komen van een Javaanse ambtenaar "wel bevorderlijk zal zijn aan de aanpassing onzer Oost-Indische kolonisten aan de toestanden in hun nieuwe vaderland."

30 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 99, brief van de agent-generaal aan de gouverneur, 8 december 1931.

31 H.K. Patmo-Mingoen, 'De Javaans-Surinaamse keuken en haar betekenis in de volkscultuur', 57, in: *OSO*, jaargang 9, nummer 2, december 1990. Patmo-Mingoen geeft ook aan dat voedingsgewoonten een belangrijke rol spelen in alle culturen. De verwijdering tussen de Surinaams-Javaanse cultuur en de Javaanse cultuur speelde ook op dit punt.

Paramaribo. Agent-generaal Westra had een proef gehouden met draagbare *warungs* in Paramaribo, maar ruim tien jaar later herinnerde men zich nog dat "[...] toen een paar klanten van het wandelend restaurant naast het stalletje neerhurkten om hun rijstmaaltijd te nuttigen, zooals zij dat in eigen land gewoon zijn, zij door de Creolenbevolking werden gehoond."[32] Die proef was dus mislukt en in 1931 waren er slechts een paar Javaanse vrouwen die wat typisch Javaanse gerechten als petjel en roedjak verkochten.

Net als de andere bevolkingsgroepen in Suriname werden Javanen in de jaren dertig van de twintigste eeuw zwaar getroffen door de economische crisis die in 1929 uitbrak. De Javanen die onder contract verbonden waren op de plantages kregen te maken met een loonsverlaging, maar ook de kolonisten hadden moeite om hun hoofd boven water te houden. Voor werkloze creolen richtte de overheid in 1931 een Arbeidsbeurs op, om tussen werkgevers en werknemers te bemiddelen.[33] Werkloze Javanen werden buiten dit instituut gehouden. De overheid verdedigde deze uitsluiting door te stellen dat maar weinig Javanen daadwerkelijk zonder middelen van bestaan waren. Het Immigratiedepartement voerde in 1931 een klein onderzoek uit naar werkloze Javanen in Paramaribo. Deze werklozen konden zich melden op het departement, hetgeen 43 Javanen daadwerkelijk deden. Weinig van deze Javanen bleken echter "werkwillig" en uit het onderzoek bleek bovendien,

> dat zeer velen van de verschenen Javanen bij het Immigratie-Departement bekend staan als beroepsdobbelaars, deserteurs, dieven, ongewenschte elementen, lieden meerendeels zonder vaste woonplaats, onder wie velen, die aan den Waterkant hun kostje verdienen als sjouwer, etc. en die 's nachts een onderdak vinden in Chineesche winkels etc. Enkelen van hen waren nog pas kort, enkelen zelfs nog maar een paar dagen in de stad, hadden te voren een zwervend bestaan in de districten geleid.[34]

De Javaanse hoofdtolk van het Immigratiedepartement, Tje Mail, schreef aan de agent-generaal dat er onder Javanen in Suriname ondanks de crisis weinig werkloosheid voorkwam, doordat de Javanen overal buiten Paramaribo op de plantages of bij kleine landbouwers werk konden vinden.[35] Dat nam natuurlijk niet weg dat de crisis een grote negatieve invloed had op de

32 Patmo-Mingoen, 'De Javaans-Surinaamse keuken', 57, in: OSO, jaargang 9, nummer 2, december 1990. *Warungs* zijn Javaanse eetgelegenheden.
33 Ben Scholtens, *Opkomende arbeidersbeweging in Suriname. Doedel, Liesdek, De Sanders, De Kom en de werklozenonrust 1931-1933* (Nijmegen 1986), 61.
34 NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 99, brief van de agent-generaal aan de gouverneur, 8 augustus 1931.
35 NAP, archief agent-generaal, brief van Tje Mail aan de agent-generaal, 3 augustus 1931. Tje Mail is overigens de eerste Surinaamse Javaan die een koninklijke onderscheiding kreeg. Hij kreeg die wegens zijn belangrijke werkzaamheden voor het Immigratiedepartement. NAP, archief van de gouverneur, inv. nr. 14686, Lijst van personen die de Eeremedaille in zilver der Orde van Oranje-Nassau hebben gehad vanaf 1900 tot en met 1940.

levensomstandigheden van de Javaanse immigranten in Suriname.

De voortschrijdende economische crisis, de nostalgische heimwee naar Java, de sociale underdogpositie, de assimilatiepolitiek van de overheid en de onder de Javanen levende hoop op betere tijden door een grote verlosser leidden uiteindelijk tot het grote succes van Anton de Kom. De Kom was een anti-kolonialistisch activist, door velen in verband gebracht met communistische denkbeelden. Nadat hij in de periode 1920-1932 in Nederland was geweest, kwam hij eind 1932 naar Suriname, waar hij zich in zijn acties vooral op de toestand van de Javanen richtte. Voor de Javanen was hij een van de weinige personen buiten hun eigen bevolkingsgroep bij wie ze het gevoel kregen dat ze serieus genomen werden. In Paramaribo opende hij in 1933 een adviesbureau aan huis, waar honderden Javanen zich iedere dag tot hem richten om hun grieven kenbaar te maken.[36] Anton de Kom leek zeer begaan met het lot van de Javanen. Tegelijk gingen de Javanen hem steeds meer zien als iemand die voor hen op zou komen bij de Surinaamse bestuurders. Bovendien deden er onder de Javanen al snel allerlei geruchten de ronde, geruchten die eigen levens gingen leiden. Studies wijzen erop dat geruchten zich heel snel aanpassen aan de hoop, de angsten en het wereldbeeld van de ontvangers.[37] Dat was precies wat met de geruchten over Anton de Kom onder de Javanen gebeurde. De Kom zou het voor elkaar kunnen krijgen dat alle Javanen gratis terug konden keren naar Java, of ze hun premie voor permanente vestiging in Suriname nu al ontvangen hadden of niet. Verwachtingsvol trokken veel Javaanse immigranten begin 1933 naar Paramaribo en er waren zelfs Javanen die in afwachting van hun vermeende vertrek naar Java alvast hun eigendommen hadden verkocht.[38] De overheid begon nerveus te worden en besloot om Anton de Kom op 1 februari te arresteren. Dat zette uiteraard vooral onder de Javaanse immigranten kwaad bloed. Op 7 februari barstte de bom. Honderden mensen, vooral Javanen, trokken op naar de binnenstad omdat ze vernomen hadden dat Anton de Kom op die dag wellicht zou worden vrijgelaten. Nadat de politie middels tolken de grote groep mensen gewaarschuwd had om rechtsomkeert te maken, werd het vuur geopend. Toen de rook was opgetrokken bleken er twee doden en 23 gewonden gevallen, waaronder negen Javanen.[39] De Javanen werden snel daarna de stad uitgejaagd en Anton de Kom werd uitgezet.

De Kom bracht uiteindelijk maar weinig verandering teweeg ten gunste van de Javaanse immigranten. In 1933 deed zich echter nog een gebeurtenis voor, die uiteindelijk veel meer verandering zou betekenen voor de Javanen. In dat jaar kwam een nieuwe persoon aan het hoofd

36 Anton de Kom, *Wij slaven van Suriname* (derde druk, Amsterdam 1981), 164.
37 Scott, *domination an the arts of resistance*, 144, 145. Scott schrijft, op basis van literatuuronderzoek, dat geruchten vooral opduiken in situaties waar enerzijds belangrijke gebeurtenissen zich voordoen die te maken hebben met de belangen van een groep mensen en waar anderzijds er nauwelijks betrouwbare informatie beschikbaar is.
38 Scholtens, *opkomende arbeidersbeweging*, 82.
39 Scholtens, *opkomende arbeidersbeweging*, 83, 84.

van het Surinaamse bestuur: gouverneur J.C. Kielstra. Hij was al eerder ambtenaar geweest in Nederlands Oost-Indië. Als gouverneur van Suriname wordt hij tegenwoordig vaak negatief herinnerd, maar voor de Javaanse bevolkingsgroep was de door hem gevolgde politiek een keerpunt. Een van zijn belangrijkste besluiten was het stopzetten van de assimilatiepolitiek. Kielstra zag in de kleinlandbouw de bestaansbasis voor Suriname en de geïmmigreerde Aziaten hadden een belangrijke rol in die kleinlandbouw. Daarom wilde Kielstra voorkomen dat de Javanen en Brits-Indiërs naar de stad trokken en daarmee de landbouw de rug zouden toekeren. Zijn middel om de Aziaten hiertoe over te halen was een politiek van 'verindisching'. Vanaf 1936 zouden er op het Surinaamse platteland Javaanse dessa's komen, met Javaanse hoofden. Deze dessa's kregen scholen waar Javaans werd gedoceerd. Daarnaast werden moslimhuwelijken voortaan door de overheid erkend.[40] Niet langer werd van de Javanen verlangd dat ze hun Javaanse identiteit zouden opgeven. In die zin was Kielstra, in tegenstelling tot De Kom, voor de Surinaamse Javanen de ware verlosser.

40 Dalhuisen, Hassankhan, Steegh (red.), *Geschiedenis van Suriname*, 122.

Conclusie

Een steeds terugkerende kwestie in de geschiedfilosofie betreft de vraag of individuen of onpersoonlijke wetmatigheden de geschiedenis voortstuwen. Voor dit onderzoek is die brede vraag in een andere vorm relevant: werden de reacties van Javaanse contractarbeiders op hun leefomstandigheden in Suriname bepaald door instituties en wetgeving of hadden ze ook een eigen stem in hun toekomst? Het is duidelijk dat contractanten te maken kregen met een veelheid aan instituties en regels. Dat begon al bij hun werving op Java, die in principe geregeld werd door de grote werfkantoren. Ook in Suriname werden de contractanten onderworpen aan stringente wetgeving en een strak regime op de plantages. Uit alles blijkt dat de individuele Javaanse contractarbeider geen hoge positie innam op de ladder van de macht. De reacties van de Javanen weerspiegelen dat beeld: de meesten voelden zich gedwongen om zich grotendeels te onderwerpen aan hun omstandigheden, althans, voor de duur van hun contract. Het verzet dat plaatsvond was meestal individueel en niet gericht op de belangen van alle Javaanse contractanten in de kolonie. Het beoogde doel van verzet was meestal om de eigen tijd als contractarbeider zo goed mogelijk door te komen of om frustraties kwijt te kunnen. De hoogste vorm van collectief verzet was het in opstand komen van alle Javanen op een enkele plantage, maar zelfs dat is nauwelijks voorgekomen. De machtsstructuren in Suriname deden hun werk.

Daarmee is nog niet gezegd dat Javanen helemaal geen oog hadden voor hun landgenoten. Integendeel, een van de reacties waarmee ze de kwaliteit van hun tijd als contractarbeider wilden verhogen was het vormen van een zo hecht mogelijke gemeenschap met andere Javanen, die zich immers in dezelfde situatie bevonden. De sociale dynamiek van de Javaanse samenleving in Suriname was gericht op cohesie binnen de groep. Javanen die daar niet aan meewerkten, door bijvoorbeeld christen of *mandur* te worden, konden rekenen op weinig sympathie. Hun sterk inwaarts gerichte houding zorgde voor het beeld dat veel mensen van de Javanen hadden als moeilijk te begrijpen groep. Gesteld kan worden dat de reacties van Javaanse contractanten op hun situatie in Suriname sterk werden gelimiteerd door de machtsstructuren, maar ook dat de contractanten daarmee creatief om wisten te gaan.

Wat betreft de leefomstandigheden waar de Javaanse contractarbeiders mee te maken kregen valt op dat deze op papier goed geregeld waren. Hoewel de arbeiders voor een periode van minstens vijf jaar niet vrij waren om zich aan de arbeid te onttrekken, hadden ze contractueel recht op goede huisvesting en gezondheidszorg. De planters moesten deze voorzieningen verzorgen en de kwaliteit ervan werd bewaakt door de overheid. Helaas bestond er een grote discrepantie tussen theorie en

praktijk. Het grote probleem was gebrek aan toezicht op naleving van de bestaande voorschriften. De gebrekkige controle leidde tot misstanden in de werving, waar de *wereks* vrijwel ongecontroleerd hun gang konden gaan. Doordat in Suriname de planters niet genoeg gecontroleerd werden, kon de situatie voor contractanten per plantage verschillen. Ook voor de districtscommissarissen, die zelf belast waren met de controle, gold dat hun persoonlijke betrokkenheid bij de contractarbeiders sterk wisselde. Het kon dan ook gebeuren dat er woningen of plantagehospitalen waren die niet aan de voorschriften voldeden, maar waar lange tijd niets aan gebeurde. De agent-generaal deed over het algemeen zijn best om ervoor te zorgen dat de misstanden niet te groot werden, mede om te voorkomen dat de gouverneur-generaal van Nederlands Oost-Indië de migratie van contractarbeiders zou stopzetten. Hij was meestal meer gericht op de algemene economische belangen van de kolonie dan op de persoonlijke belangen van de contractanten. Om de Javaanse contractarbeid een nieuwe vorm van slavernij te noemen gaat veel te ver, maar het is duidelijk dat veel Javanen te maken kregen met teleurstellingen en situaties die volgens de officiële voorschriften nooit hadden mogen voorkomen. Het is dan ook niet zo dat de Javanen die contractarbeider in Suriname waren geworden daarmee zeker de kwaliteit van hun leven verhoogden. Eerder zou gesteld kunnen worden dat de Javaanse kolonisten die een succesvol bestaan in Suriname wisten op te bouwen dat deden ondanks, niet dankzij de contractarbeid.

Een hervorming van het systeem van contractarbeid zou er niet komen, omdat het in de jaren '30 van de twintigste eeuw werd opgeheven. Dat gebeurde echter niet door verzet van binnenuit, dat door de machtsstructuren zo sterk beperkt werd. Vooral extern verzet was hier debet aan. Tegen de tijd dat de contractarbeid werd afgeschaft had het systeem er voor gezorgd dat duizenden Javanen zich permanent in Suriname hadden gevestigd. Deze mensen waren geen Javanen in de eigenlijke zin van het woord meer, ze vormden een hele nieuwe groep: Surinaamse Javanen.

Bronnen

1. Archieven

Nationaal Archief Suriname

Archief van de Agent-Generaal voor de Immigratie, 1853 - 1946 (Immigratiedepartement).

Archief van het Districts-Commissariaat Saramacca, 1897 - 1955.

Archief van het Districts-Commissariaat van Commewijne, 1863 - 1983.

Archief van de Gouverneur, 1846 - 1964.

Handelingen Koloniale Staten 1861-1975.

Krantenarchief.

Nationaal Archief Den Haag

Archief van de Nederlandse Handel Maatschappij (NHM).

Historische Database Suriname, Database Javaanse Immigratie.

2. Literatuur

Bhagwanbali, Radjinder, *Contracten voor Suriname, arbeidsmigratie vanuit Brits-Indië onder het indentured-labourstelsel 1873-1916* (Den Haag 1996).

Budike, Fred, *Coloniary, labour relations in the Caribbean from slavery until indentured labour* (Paramaribo 2004).

Dalhuisen, Leo, Hassankhan, Maurits en Steegh, Frans (red.), *Geschiedenis van Suriname* (Zutphen 2007).

Emmer, P.C., "A new system of slavery?' Een vergelijking tussen het vervoer van slaven en contractarbeiders in de negentiende eeuw', in: Leidschrift, jaargang 22, nummer 1, 2007.

Emmer, P.C., The meek Hindu: the recruitment of Indian labourers for service overseas, 1870-1916, in: P.C. Emmer (red.), *Colonialism and migration; indentured labour before and after slavery* (Dordrecht 1986).

Engerman, Stanley L., Servants to slaves to servants: contract labour and European expansion, in: P.C. Emmer (red.), *Colonialism and migration; indentured labour before and after slavery* (Dordrecht 1986).

Ferrier, L.H., 'Korrespondentie NHM (Nederlandse Handelmaatschappij) 1889-1894, immigratie van Javanen, deel 1', in: Mededelingen van het Surinaams Museum, december 1983, nummer 41.

Gobardhan-Rambocus, Lila, *Onderwijs als sleutel tot maatschappelijke vooruitgang. Een taal- en onderwijsgeschiedenis van Suriname, 1651-1975* (Zutphen 2001).

Gooswit, Sylvia M, 'Geen bos gerooid, maar een boom geveld, een kwart eeuw EBG-zending onder Javanen in Suriname, 1909-1935, deel 2', in: OSO, nummer 2, november 2002.

Hira, Sandew, *Van Priary tot en met De Kom* (Rotterdam 1982).

Hoefte, Rosemarijn, 'De beeldvorming omtrent de Javaanse cultuur in Suriname', in: OSO, jaargang 9, nummer 2, december 1990.

Hoefte, Rosemarijn, *De betovering verbroken, de migratie van Javanen naar Suriname en het rapport Van Vleuten (1909)* (Dordrecht 1990).

Hoefte, Rosemarijn, *In place of slavery* (Gainesville 1998).

Hoefte, Rosemarijn, Slaan of treuzelen? Verschillen in verzet tussen Hindostaanse en Javaanse contractarbeiders, in: Peter Meel en Hans Ramsoedh (red.), *Ik ben een haan met een kroon op mijn hoofd* (Amsterdam 2007).

Ismael, Joseph , *De immigratie van Indonesiërs in Suriname* (Leiden 1949).

Kiple, Kenneth F. en Higgins, Brian T., Mortality caused by dehydration during the middle passage, in: Joseph E. Inikori en Stanley L. Engerman, *The Atlantic slave trade, effects on economies, societies and peoples in Africa, the Americas and Europe* (Durham 1992).

Kloosterboer, Wilhelmina, *Onvrije arbeid na de afschaffing van de slavernij* (Den Haag 1954).

Kom, Anton de, *Wij slaven van Suriname* (derde druk, Amsterdam 1981).

Lier, Rudolf van, *Samenleving in een grensgebied* (Deventer 1971).

Munro, Doug, Patterns of resistance and accommodation, in: Brij B. Lal, Doug Munro en Edward D. Beechert (red.), *Plantation workers, resistance and accommodation* (Honolulu 1993).

Northrup, David, *Indentured labor in the age of imperialism, 1831-1922* (Cambridge 1995).

Oedayrajsingh Varma, F.H.R., *De slavernij van Hindustanen in Suriname : een kultureel-antropologische en sociaal-geografische benadering van onze verzwegen historie* (Paramaribo 1993).

Patmo-Mingoen, H.K., 'De Javaans-Surinaamse keuken en haar betekenis in de volkscultuur', in: OSO, jaargang 9, nummer 2, december 1990.

Scholtens, Ben, *Opkomende arbeidersbeweging in Suriname. Doedel, Liesdek, De Sanders, De Kon en de werklozenonrust 1931-1933* (Nijmegen 1986).

Scott, James C., *Domination and the arts of resistance* (New Haven 1990).

Suparlan, Parsudi, *The Javanese in Suriname: ethnicity in ethnically plural society* (Ann Harbor 1976).

Tinker, Hugh, *A new system of slavery* (Londen 1974).

Waal Malefijt, Annemarie de, *The Javanese of Surinam* (Assen 1963).

Wicart, Ellen, 'Wanhoop en heilsverwachting; het succes van Anton de Kom', in: OSO, jaargang 9, nummer 2, december 1990.

3. Overig

Koloniale Verslagen, 1890 - 1930.

Interview met dhr. S. Djasmin, 7 mei 2008, Wanica, Suriname.

Interview met dhr. S. Sopawiro, 24 april 2008, Wanica, Suriname.

Bijlage I: Het verhaal van een aangeworven contractant

Het onderstaande proces-verbaal bevat het verhaal van de werving van Rabin, die in 1928 werd geworven voor contractarbeid in Suriname. Het proces-verbaal werd aangemaakt nadat de familie van Rabin hem op Java als vermist had opgegeven. Enkele typische elementen uit de werving komen erin naar voren: Rabin werd weliswaar niet gedwongen om een contract te tekenen, maar helemaal vrij van dwang ging het ook niet. Het voorschot op zijn loon heeft hij op Java nooit gekregen. Bovendien vertelde Rabin dat hij nooit naar Suriname was gegaan als hij had geweten wat hem allemaal te wachten stond.

Bron: NAP, archief agent-generaal, inv. nr. 93.

AFSCHRIFT
Op heden den negenden Maart 1929 verscheen voor mij WILLEM FREDERIK ROESKE, districts-commissaris van NICKERIE:

RABIN No. 2042/AF, oud volgens opgave 17 jaren, geboren op Java in het gehucht Djamboesewoe (desa Sirkandi) district Poerworedjo, geloof Mohamedaan, veldarbeider op plantage Hazard en wonende op Hazard, die naar aanleiding van het door den heer Agent-Generaal gedaan verzoek, door mij gehoord, het volgende verklaart:

Ik ben zoon van Sadjaja en ben afkomstig van het gehucht Djamboe-sewoe ressorteerende onder de desa Sirkandi, district Poerworedjo, regentschap Banjoemas, residentie Noord-Banjoemas.
Mijn vader is aldaar gevestigd als landbouwer en eigenaar van een landbouwperceel. Ik was bij mijn vader woonachtig.
Op zekeren dag, verleden jaar in de maand Augustus, ik herinner mij nog dat 't een Woensdag was, kwam een buurman van ons - genaamd Sadikromo - bij mij, terwijl ik voor de woning van mijn vader zat en vroeg mij met hem naar de markt te gaan, waar hij 'n paar geiten wilde koopen. Deze Sadikromo is ongeveer 30 jaar oud, kort en dik van gestalte, hij heeft een vrouw en twee kinderen en is, evenals mijn vader, landbouwer.
Zonder mijn vader of mijn moeder te waarschuwen, ging ik met Sadikromo mee naar de passar Slasa, gelegen op ongeveer 10 uren loopen van de woning mijns vaders. Aldaar aangekomen kocht Sadikromo twee geiten. Op die markt wees Sadikromo mij toen een, mij onbekenden, Javaanschen

man aan, en zei "ga met dezen man mede, overal waar hij gaat en doe wat hij je zegt." Hierop verliet Sadikromo ons en liet mij met den vreemden man alleen. Deze man zei mij, dat ik hem volgen moest, en wanneer ik het niet goedwillig deed, zou hij mij 'n pak slaag geven.

Deze mij onbekenden man was bruin van kleur, groot en dik, zijn naam ken ik niet en ik kan hem ook niet nader beschrijven. Hij was gekleed in een zwarte Javaansche jas en idem broek.

Hij vroeg mij of ik met hem mee wilde gaan naar Batavia om daar eens een kijkje te gaan nemen. Ik zei hem geen bezwaar daar tegen te hebben en wij gingen per spoortrein naar Batavia.

Gedurende de reis zei deze man tegen mij dat ik in Batavia aangekomen zijnde, een contract moest maken om met nog vele andere javanen naar Suriname te gaan voor den tijd van 5 jaren. Na dit tijdsverloop zou ik weer naar Java worden teruggezonden.

Ik maakte geen bezwaar tegen dit voorstel. Wij kwamen omstreeks 5 uur 's middags te Batavia aan en mijn geleider bracht mij terstond naar een kantoor waar een blanke heer mij vroeg of ik een contract wilde sluiten om naar Suriname te gaan. De man, die mij naar Batavia gebracht had, verdween toen hij mij op het kantoor had gebracht. Ik heb hem nimmer terug gezien.

De blanke mijnheer zei dat reeds vele landgenooten een contract gemaakt hadden en vroeg of ik bereid was, waarop ik zonder mij te bedenken, antwoordde "ja".

Die mijnheer nam toen mijn naam op en op een papier moest ik mijn duimafdruk plaatsen, daarna werd ik naar een gebouw gebracht, waar zich reeds een groot aantal Javanen, mannen en vrouwen, bevonden.

Na een tiental dagen in dat gebouw vertoefd te hebben werden wij ingescheept op het SS. "Simaloer" II" dat ons naar Suriname zou brengen.

Ik heb zonder voorkennis mijner ouders hun huis verlaten, waarover ik nu veel berouw heb, maar mijn contract wil ik uitdienen, alleen verzoek ik u mijn ouders in kennis te stellen met mijn verblijf en hun te doen vragen of zij mij wat kleeren willen zenden.

Ik heb destijds geen boodschap aan mijn ouders gezonden, omdat ik geen gelegenheid had, ik kon ook niet schrijven of laten schrijven, omdat die blanke mijnheer op het kantoor mij dit verboden had.

Op Java ontving ik van niemand eenig geld om dit contract voor Suriname aan te gaan. Ook ten kantore waar ik de overeenkomst sloot, ontving ik niets. Slechts na aankomst in Suriname werd mij een bedrag van F 7.50 uitbetaald. De mij onbekende man betaalde voor de reis per trein naar Batavia.

Wanneer ik vooruit alles geweten had, hetgeen met mij zou gebeuren, had ik er niet zoo spoedig in toegestemd den vreemden man, op aanwijzing van Sadikromo te volgen. Maar de man joeg mij vrees aan, met zijn bedreiging mij een pak ransel te zullen geven wanneer ik hem niet goedwillig

volgde.

Toen ik eenmaal in Batavia in dat gebouw met zooveel andere javanen samen was, vond ik het niet onprettig meer en mijn bezwaren weken. Ik zag er niet meer tegen op met die anderen naar Suriname te vertrekken.

Niemand heeft mij gedwongen het contract te sluiten. De vreemde man, mij door Sadikromo aangewezen, heeft mij slechts op de passar Slasa bedreigd doch later niet meer. Op het kantoor te Batavia heeft eveneens niemand eenigen dwang op mij uitgeoefend. Niemand heeft mij daar gevraagd of ik onder iemands invloed handelde. Men vroeg mij slechts "Wil je voor 5 jaren contracteeren" waarop ik uit vrijen wil antwoordde "ja".

Ik herhaal nog eens dat ik den man mij door Sadikromo aangewezen die mij per trein naar Batavia bracht niet ken en ook niet nader kan beschrijven dan ik reeds deed.

Voorgelezen en door den beeedigden tolk in de Javaansche taal MARDJO voor hem vertolkt, volhardt comparant, doch teekent niet mede verklarende niet te kunnen schrijven.

Waarvan dit proces-verbaal op ambtseed
Nieuw-Nickerie 9 Maart 1929
De Disctricts-Commissaris van Nickerie
(Get.) W.F. ROESKE

Voor vertolking:
De tolk,
(Get.) MARDJO.

Foto: Rabin vlak na zijn werving, in het depot te Batavia. Volgens zijn opgave toen was hij 19 jaar, later verklaarde hij jonger te zijn (zie boven).

Het is onbekend of Rabin ooit nog naar Java is teruggekeerd. Wel is bekend dat hij in 1940 zijn verblijfspremie heeft ontvangen. Waarschijnlijk is hij dus als vrije arbeider in Suriname gebleven.

Bron: Historische Database Suriname, Nationaal Archief Den Haag.

Bijlage II: Modelcontract

Bron: NAP, archief agent-generaal, inv nr 746.

Javasche Courant dd. 9 Januari 1914 No. 8. Gouvern. Besluit van 31 December 1913 no. 33.

WERK-CONTRACT

Tot de werving is vergunning verleend bij Gouvernementsbesluit van 13 Mei 1904, No. 23.
Wij ondergetekenden:

(1)..... oud (2).....Jaren
(3) Javaan, geboren te (4).....
Laatst gewoond hebbende in de dessa .....
District.....

Ter eenre
en
(5) **de N.V. Soesman's Emigratie-, Vendu- en Commissie-Kantoor,**
handelende als gemachtigde van **het Immigratie Departement der Kolonie Suriname te Paramaribo**
ter andere zijde:
verklaren te zijn overeengekomen als volgt:
I. (1) De contractant ter eenre verbindt zich om veld- en fabrieksarbeid te verrichten op eene onderneming in Suriname, welke de Agent-Generaal voor de immigratie aldaar zal aanwijzen.
(2) De duur der reis daarhenen zal vermoedelijk.....weken duren.
II. (1) Het aantal werkuren, gedurende welke de contractant ter eenre ten behoeve van bovenbedoelde onderneming moet arbeiden, bedraagt op elken werkdag zeven uren op het veld of tien uren in de fabriek.
(2) Tot arbeid gedurende langeren tijd kan hij in geen geval verplicht worden.
(3) Onder veld- en farbrieksarbeid wordt, tenzij uitdrukkelijk het tegendeel bedongen is, alle plantagearbeid begrepen, welk hem wordt opgedragen en waartoe hij naar het oordeel van den Districts-Commissaris, zoo noodig door een bevoegd geneeskundige voorgelicht, in staat is.
De contractant ter eenre mag zich ook niet onttrekken aan het houden van wacht des nachts en evenmin aan zoodanige diensten, welke op Zon- en feestdagen, tegen betaling van het gewone loon, kunnen worden gevorderd, als het roeien op vaartuigen, het verrichten van huiswerk, de verzorging van vee en dergelijke.
Gedurende de malingen, gedurende den tijd der inzameling en afwerking der producten is hij, ingeval van volstrekte noodzakelijkheid, ook tot arbeid des Zondags gehouden, behoudens het recht om den aldus verloren rustdag op een werkdag in de volgende week te genieten.
Arbeiders, die des nachts, dat is tusschen zes uur des avonds en zes uur des ochtends zijn werkzaam geweest, hebben

den daarop volgenden dag recht op zoovele uren rust als zij des nachts hebben verloren.
Indien de contractant ter eenre de werkplaats van af zijne woning niet in drie kwart uur kan bereiken, zal hem voor den verder af te leggen afstand vergoeding worden gegeven, op den voet van artikel III sub 4.
(4) Het werk dat daarvoor vatbaar is zal worden verricht in dagloon of op taak, naar keuze van den huurder.
Het loon wordt vastgesteld bij onderlinge overeenkomst tusschen partijen met inachtneming der voorwaarden in de overeenkomst bedongen.
III. (1) Het aan den contractant ter eenre uit te betalen loon zal bedragen:
A. Bij het werken op tijd:
Voor lichamelijk geschikte mannen boven de 16 jaren, voor de werkelijke verrichting van een vol dagwerk van 7 uur op het veld of 10 uur in de fabriek, ten minste zestig centen Nederlandsch, voor alle overige arbeiders ten minste 40 centen Nederlandsch.
Bij de vaststelling van het loon zal rekening worden gehouden met den aard van het werk. Voor arbeid welke meer dan gewone inspanning of vaardigheid vereischt is daaraan geëvenredigde loonsverhooging boven het minimum verschuldigd.
B. Bij werken op taak:
Hetzelfde bedrag, dat betaald wordt voor het werken op tijd. Het taakwerk op het veld en in de fabriek zal zoo worden geregeld dat zelfs middelmatige (volle) arbeiders daarmede binnen een contractueelen werktijd, ten minste zestig centen zullen kunnen verdienen, ijverige en ervaren arbeiders naar evenredigheid meer.
Vrouwen en jongelieden van 13 tot 16 jaren kunnen niet worden verplicht om meer te verrichten dan twee derde mannentaak.
(2) Voor kinderen beneden den leeftijd van 13 jaren wordt geen loon vastgesteld, omdat zij niet tot arbeid verplicht zijn; wanneer zij evenwel arbeid verrichten wordt hun loon geregeld naar gelang van hunne geschiktheid of worden zij naar den bij artikel III (1) sub B bedoelden maatstaf beloond voor hetgeen zij verrichten.
(3) De vaststelling van het loon geschiedt vóór den aanvang der dagtaak.
(4) Voor overwerk, waaronder verstaan wordt werk, verricht na afloop der dagtaak van 7 uur op het veld of 10 uur in de fabriek, wordt betaald aan volle arbeiders:
vóór 6 uur des avonds ten minsten f 0,10 (tien centen), na 6 uur des avonds tot 6 uur des ochtends (nachtwerk) ten minste f 0,12 (twaalf centen) per uur;
aan de overige arbeiders:
een loon daaraan geëvenredigd, op den voet van artikel III (1) sub B.
(5) Het overeengekomen minimumloon bedoeld in dit artikel, zal ook worden uitbetaald over de werkdagen, gedurende welke aan den contractant ter eenre, hoewel tot werken in staat zijnde, werk of geen volle dagtaak wordt verschaft.
IV. (1) De contractant ter andere is verplicht een nieuw in de Kolonie aangekomen arbeider, gedurende de eerste drie maanden na aankomst op de plantage van volledig bereide voeding te voorzien volgens den maatstaf door den Gouverneur van Suriname vast te stellen.
Het rantsoen zal voor Immigranten van 10 tot 16 jaren de helft, en voor kinderen beneden den leeftijd van 10 jaren een derde bedragen van de hoeveelheid voor volwassenen bepaald
Per dag en per rantsoen mag den arbeider F 0,20 (twintig cent) worden in rekening gebracht; voor halve rantsoenen wordt F 0,10 (tien cents) betaald.
Voor voeding verstrekt aan kinderen beneden de 10 jaren is niets verschuldigd.

(2) Aan arbeiders, die op het einde der week na aftrek van het voedingsgeld geen loon of minder dan F 0,50 in handen zouden krijgen, wordt dit bedrag of het daaraan ontbrekende deel bij wijze van voorschot uitgekeerd.
Wordt in de daarop volgende week meer dan F 0,50 oververdiend dan kan het meerdere afgehouden worden op afbetaling van het voorschot.
V. (1) Het loon wordt wekelijks op een vasten dag, zooveel mogelijk op Zaterdagmiddag uitbetaald in geld, na aftrek, indien op grond van het bepaalde bij artikel IV verstrekking van voeding heeft plaats gehad, van den prijs van de gedurende die week verstrekte voeding.
(2) Is in die week minder loon verdiend dan de prijs der verstrekte voeding bedraagt, dan wordt de rekening toch als vereffend beschouwd; in een volgende week mag dus niet op het loon gekort worden voor in de vorige week onverrekend gebleven voeding.
(3) De verrekening van het saldo voorschot bedoeld in artikel IV (2), dat de contractant ter eenre verschuldigd mocht zijn na afloop van den voedingstermijn, vindt plaats door wekelijksche inhouding op zijn loon, het bedrag van F 0,50 niet te boven gaande, met die verstande evenwel dat de inhouding alleen mag geschieden, wanneer het verdiende weekloon meer bedraagt dan F 2,50 voor een man en F 1,75 voor een vrouw,
(4) Geen kortingen op het loon mogen plaats hebben dan die, toegelaten bij dit contract en bij algemeene verordering.
VI. (1) Behalve in de gevallen omschreven in artikel II (3) hiervoren, is de contractant ter eenre tot geen arbeid verplicht op Zondagen en op door het Gouvernement van Suriname erkende feestdagen waaronder de drie dagen van het Mahomedaansch Nieuwjaar.
(2) De duur der dienstbetrekking wordt door den Districts commissaris verlengd met den tijd, gedurende welken de arbeider wegens het ondergaan van een vrijheidsstraf of wegens desertie afwezig is geweest, met dien verstande, dat de tijd van de verlenging dier dienstbetrekking de nog resteerende contractsduur niet mag overschrijden.
In geen geval zal eene werkovereenkomst mogen worden verlengd met een langeren termijn dan zes maanden (180 dagen.)
VII. (1) Aan den contractant ter eenre en zijn gezin wordt kosteloos een in goeden staat verkeerende woning en een voldoende hoeveelheid zuiver, gezond water om te drinken en den pot te koken verstrekt.
In geval van ziekte wordt hem en zijn gezin kostelooze geneeskundige behandeling en verpleging verstrekt.
(2) Contractant ter andere zijde zal aan contractant ter eenre zijde bij die diens aankomst op de plantage het eerste noodige werkgereedschap, bestaande in houwer en schop van goede hoedanigheid, kosteloos verstrekken.
Daarna is de arbeider verplicht zich voor eigen rekening veldgereedschap aan te schaffen.
VIII. (1) De contractant ter andere zijde neemt aan den contractant ter eenre zijde en diens gezin vrije overtocht te verleenen naar de plaats van bestemming.
(2) Na ommekomst van zijn verband heeft de arbeider het recht op vrijen terugtocht naar de plaats zijner herkomst of laatste woonplaats zoowel voor zich en voor zijne vrouw, tenzij deze van dit recht afstand heeft gedaan of het op andere wijze heeft verloren, alsmede voor zijne kinderen voorzoover deze niet zelf bij vertrek uit Nederlandsch Oost Indië een werkcontract hebben gesloten.
(3) Hij behoudt dit recht totdat hij daarvan uitdrukkelijk afstand heeft gedaan.
(4) Indien de contractant ter eenre na ommekomst van dit verband een nieuwe overeenkomst aangaat voor niet korter dan een jaar, zal hij aanspraak kunnen maken op een premie tot een nader overeen te komen bedrag.
(5) Terugvoer naar het land van herkomst voor rekening van het Koloniaal Gouvernement vindt in den regel eenmaal 's jaars plaats en wel tusschen 15 April en 1 Augustus.

aan immigranten, die na afloop van hun verband in de Kolonie zich wenschen te vestigen, kan grond uit 's Lands domein afgestaan worden, overeenkomstig de daaromtrent geldende voorschriften.

(6) De contractant ter eenre, die wenscht gebruik te maken van het recht op vrijen terugvoer, moet bijdragen in de kosten van zijne uitrusting aan boord door storting in handen van den Agent-Generaal van een bedrag van:

F 10,- voor een man,

" 7,50 voor een vrouw,

" 4,- voor een kind boven 2 jaar en

" 2,- voor een kind beneden 2 jaar.

Aan onvermogenden wordt de uitrusting kosteloos verstrekt.

IX. (1) De kinderen van den contractant ter eenre tusschen den leeftijd van 7 en 12 jaar moeten, waar gelegenheid daartoe bestaat, de kostelooze lagere school bezoeken. De ouders, die in gebreke blijven dat schoolbezoek te verzekeren zijn strafbaar volgens de wet.

(2) Het niet voldoen aan de voorwaarden dezer overeenkomst is strafbaar gesteld met boeten en gevangenisstraf met of zonder gedwongen tewerkstelling.

X. (1) De overeenkomst wordt aangegaan voor den tijd van vijf achtereenvolgende jaren ingaande op den dag van aankomst in de Kolonie.

(2) Na onderteekening van dit contract zal aan den contractant ter eenre als handgelden worden uitbetaald een bedrag van F 2,50, bij de inscheping een bedrag van F 5,- en na aankomst in Suriname een bedrag van F 7,50.

Semarang, den .....191...

De contractant ter eenre,

X

De contractant ter andere:

De Emigratie Agent voor Suriname op Java

SOESMAN'S EMIGRATIE-, VENDU- EN COMMISSIE-KANTOOR

Linker duimafdruk van contractant ter eenre

De sluiting dezer overeenkomst is in mijne tegenwoordigheid geschied, nadat mij is overgelegd het bewijs dat de emigrant geneeskundig is goedgekeurd. Voorts is mij gebleken dat bij de werving geen dwang, misleiding, onjuiste voorstelling van zaken heeft plaats gehad en dat de emigrant met de bepalingen van dit contract bekend is en daarmede genoegen neemt, weshalve het door mij is goedgekeurd.

De Hulpcommissaris voor de Emigratie

Bijlage III: Enkele statistieken

In deze bijlage volgen enkele statistieken rond de immigratie van Javaanse arbeiders. Alle cijfermatige informatie is ontleend aan de Koloniale Verslagen van de betreffende jaren, tenzij anders vermeld.

Gemiddeld aantal Javanen onder contract				
Jaar	Begin jaar	Eind jaar	Wijziging	Gemiddeld
1890	0	93	93	47
1891	93	93	0	93
1892	93	95	2	94
1893	95	94	-1	95
1894	94	646	552	370
1895	646	614	-32	630
1896	614	625	11	620
1897	625	1.509	884	1.067
1898	1.509	2.068	559	1.789
1899	2.068	1.833	-235	1.951
1900	1.833	3.261	1.428	2.547
1901	3.261	4.613	1.352	3.937
1902	4.613	4.191	-422	4.402
1903	4.191	4.379	188	4.285
1904	4.379	4.349	-30	4.364
1905	4.349	3.892	-457	4.121
1906	3.892	3.882	-10	3.887
1907	3.882	4.656	774	4.269
1908	4.656	5.185	529	4.921
1909	5.185	5.469	284	5.327
1910	5.469	5.442	-27	5.456
1911	5.442	5.661	219	5.552
1912	5.661	4.899	-762	5.280
1913	4.899	4.731	-168	4.815
1914	4.731	4.449	-282	4.590
1915	4.449	4.436	-13	4.443
1916	4.436	4.563	127	4.500
1917	4.563	5.906	1.343	5.235
1918	5.906	6.643	737	6.275
1919	6.643	8.243	1.600	7.443
1920	8.243	10.516	2.273	9.380
1921	10.516	10.749	233	10.633
1922	10.749	11.389	640	11.069
1923	11.389	11.030	-359	11.210
1924	11.030	10.131	-899	10.581
1925	10.131	10.076	-55	10.104
1926	10.076	10.011	-65	10.044
1927	10.011	10.820	809	10.416
1928	10.820	12.470	1.650	11.645
1929	12.470	11.798	-672	12.134
1930	11.798	10.749	-1.049	11.274

Tabel 1. Deze tabel geeft per jaar (tot 1930) het aantal Javaanse arbeiders die onder contract verbonden waren, zowel volwassenen als kinderen. De Javanen die zich als vrije arbeider in Suriname hadden gevestigd staan dus niet in dit overzicht.

Man / vrouw verhouding op plantages			
Jaar	Aantal volwassen mannen*	Aantal volwassen vrouwen*	Aantal mannen per vrouw
1890	61	30	2,0
1891	60	29	2,1
1892	60	29	2,1
1893	59	29	2,0
1894	434	175	2,5
1895	410	155	2,6
1896	408	152	2,7
1897	980	420	2,3
1898	1.311	598	2,2
1899	1.179	490	2,4
1900	2.126	864	2,5
1901	3.008	1.168	2,6
1902	2.852	971	2,9
1903	2.852	971	2,9
1904	2.888	973	3,0
1905	3.011	1.139	2,6
1906	3.266	1.206	2,7
1907	3.800	1.653	2,3
1908	4.278	1.887	2,3
1909	4.184	1.897	2,2
1910	4.092	2.002	2,0
1911	4.316	1.952	2,2
1912	3.813	1.809	2,1
1913	3.817	1.985	1,9
1914	3.641	1.855	2,0
1915	3.604	1.731	2,1
1916	3.732	1.826	2,0
1917	4.349	2.350	1,9
1918	5.138	2.596	2,0
1919	5.719	3.161	1,8
1920	6.829	4.281	1,6
1921	6.690	4.530	1,5
1922	7.368	4.762	1,5
1923	7.505	4.687	1,6
1924	7.224	4.727	1,5
1925	7.218	5.062	1,4
1926	7.497	4.448	1,7
1927	7.931	5.980	1,3
1928	8.518	6.367	1,3
1929	8.336	6.279	1,3
	* Dit betreft zowel contractarbeiders als vrije arbeiders die op de plantage bleven wonen.		

Tabel 2. Deze tabel geeft de man/vrouw verhouding onder Javaanse immigranten op de plantages weer.

Percentage aangeklaagde Javanen			
Jaar	Gemiddeld aantal volwassen contractanten	Aantal klachten ingebracht	Percentage
1890	46	0	0,0%
1891	90	0	0,0%
1892	89	0	0,0%
1893	89	10	11,3%
1894	349	23	6,6%
1895	587	108	18,4%
1896	563	87	15,5%
1897	980	175	17,9%
1898	1.655	330	19,9%
1899	1.789	324	18,1%
1900	2.330	166	7,1%
1901	3.583	408	11,4%
1902	4.000	479	12,0%
1903	3.823	491	12,8%
1904	3.842	309	8,0%
1905	3.668	381	10,4%
1906	3.553	275	7,7%
1907	4.012	395	9,8%
1908	4.667	490	10,5%
1909	5.062	612	12,1%
1910	5.151	651	12,6%
1911	5.206	619	11,9%
1912	4.950	670	13,5%
1913	4.543	480	10,6%
1914	4.326	456	10,5%
1915	4.144	601	14,5%
1916	4.159	761	18,3%
1917	4.855	557	11,5%
1918	5.815	413	7,1%
1919	6.903	196	2,8%
1920	8.760	528	6,0%
1921	9.823	1.395	14,2%
1922	10.100	1.602	15,9%
1923	10.137	1.426	14,1%
1924	9.465	1.272	13,4%
1925	9.133	834	9,1%
1926	9.089	609	6,7%
1927	9.404	1.017	10,8%
1928	10.605	1.196	11,3%
1929	10.976	1.198	10,9%

Tabel 3. Deze tabel geeft een verhouding tussen het aantal volwassen Javaanse contractanten en het aantal klachten die door planters werden ingediend. Uiteraard kan het zijn voorgekomen dat een enkele Javaanse contractarbeider meerdere klachten kreeg, waardoor deze cijfers slechts een globaal inzicht geven.

Zie voor uitgebreidere statistieken de digitale versie van deze bijlage.